

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Ivana Čulina

**ŽRTVOVANJE DJECE U PRAPOVIJESTI EUROPE I BLISKOGA
ISTOKA**

diplomski rad

mentor: prof. dr. sc. Tihomila Težak-Gregl

Zagreb, 2018.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. DEFINICIJA KLJUČNIH POJMOVA	3
3. PROSTORNE I VREMENSKE ODREDNICE	7
4. ARHEOLOGIJA DJECE	8
5. POKOPI DJECE	10
6. ŽRTVOVANJE DJECE U PALEOLITIKU EUROPE	11
7. ŽRTVOVANJE DJECE U MEZOLITIKU EUROPE	12
8. ŽRTVOVANJE DJECE U NEOLITIKU EUROPE	15
8.1. PROSTOR BOSNE	15
8.2. PROSTOR HRVATSKE	18
8.3. PROSTOR NJEMAČKE	20
8.4. OSTALI PRIMJERI ŽRTVOVANJA	20
9. ŽRTVOVANJE DJECE U ENEOLITIKU EUROPE	22
9.1. ŽRTVOVANJE DJECE I METALURGIJA	22
9.1.1. VUČEDOL	22
9.1.2. ETNOGRAFSKE USPOREDBE	22
9.1.3. UTILITARNOST U POZADINI RITUALA	23
10. ŽRTVOVANJE DJECE U BRONČANOM DOBU EUROPE	24
11. ŽRTVOVANJE DJECE U ŽELJEZnom DOBU EUROPE	25
11.1. PROSTOR ŠPANJOLSKE	25
11.2. OSTALI PRIMJERI ŽRTVOVANJA	25
12. BLISKI ISTOK	26
12.1. ŽRTVOVANJE DJECE NA BLISKOME ISTOKU	26
12.2. ÇATALHÖYÜK	27
12.3. UMM EL-MARA	28
12.4. OSTALI PRIMJERI ŽRTVOVANJA	29
12.5. ŽRTVOVANJE DJECE U BIBLIJI	30
12.5.1. ABRAHAM I IZAK	31
12.5.2. MEŠA I JIFTAH	31
12.5.3. MOLEK	33

13. ETNOGRAFSKE USPOREDBE.....	34
13.1. JUŽNA AMERIKA.....	34
13.2. FENIČANI	35
13.3. RAZLIKE I SLIČNOSTI.....	36
13.4. NARODNE PJESME.....	37
14. STAV RODITELJA PREMA ŽRTVOVANJU.....	38
14.1. MAJČINSTVO U ARHEOLOGIJ I	39
15. ZAKLJUČAK	40
16. POPIS ILUSTRACIJA:.....	42
17. POPIS LITERATURE:	48

1. UVOD

Moj diplomski rad bavi se ritualnim žrtvovanjem djece na prostoru Europe i Bliskoga istoka u periodu od samih početaka razvoja modernoga čovjeka do uspona klasičnih antičkih civilizacija. Prvo žrtvovanje djece spominje se u literaturi o paleolitiku, a posljednje ovdje obrađeno javlja se na početku razvoja antike. U odvojenom sam poglavlju detaljnije objasnila prostorno-vremenske odrednice rada (prapovijesna Europa i Bliski istok) te navela arheološke definicije ključnih pojmova, kao što su dijete, žrtvovanje, ritual i slično.

Odlučila sam pisati o ovoj temi zato što sam često tijekom studiranja čula pojam „žrtvovanje djece“, osobito u neolitiku našega prostora, no nigdje nisam pronašla rad koji bi mu posvetio nešto više pažnje. Uglavnom se tu radilo o usputnom spominjanju i korištenju pojma u slučajevima kada on vjerojatno i „ne drži vodu“ kako bi se objasnila pojava dječjih kostiju tamo gdje nisu bile baš uobičajene. Smatram kako je to nepravедno jer je žrtvovanje djece izrazito zanimljiv ritual čije je tragove moguće pronaći u arheološkom materijalu i iza kojeg stoji kompliciran sklop vjerovanja. Općenito me zanimaju ritualne radnje vezane za pokope, žrtvovanja i slično te sam smatrala kako bi u diplomskom radu bilo korisno povezati osobne interese s dobnom skupinom o kojoj se u našoj arheologiji baš pretjerano i nije pisalo - djecom. Zbog toga sam cijelo poglavlje posvetila arheologiji djece koja je u posljednje vrijeme ipak nešto prisutnija na svjetskoj arheološkoj sceni zahvaljujući autorima kao što su Michał Pawleta i Grete Lillehammer, čije radove citiram u spomenutom poglavlju. Nisam željela samo „šturo“ nabrojiti dječje ostatke koji se u literaturi spominju kao sigurna ili manje sigurna ljudska žrtva jer smatram kako je to možda kataloški korisno, ali poprilično zamorno. Zbog toga sam se osvrnula i na ulogu djece u prapovijesnim zajednicama, „uobičajene“ dječje pokope koji se razlikuju od žrtvovanja, odnos roditelja prema djeci te njihov stav prema žrtvovanju potomstva. O potonjem je teško crpiti informacije iz arheološkog materijala te sam se okrenula etnološkim paralelama, odnosno zapisima o Feničanima i narodima Latinske Amerike. Svjesna sam kako je etnološke i antropološke paralele važno uzeti u obzir s velikim oprezom zbog prostorne i vremenske distance, no smatram ih izuzetno korisnima u vidu ilustracije onoga što mi u arheologiji ne vidimo, kao što su nematerijalni dio rituala, razmišljanja i stavovi zajednice te stanje duha nakon obavljenog rituala. S našeg današnjeg modernog i antropocentričnog stajališta mnogi aspekti života u prapovijesti djeluju nerazumljivo, čudno i nepotrebno brutalno, kao na primjer žrtvovanje djece. Etnološke su usporedbe tu nešto korisnije jer su navedeni narodi ipak u svojim razmišljanjima bili bliži prapovijesnim zajednicama nego mi danas.

Naravno, najveći dio moga rada ipak se odnosi na dječje ostatke koji se u literaturi povezuju sa žrtvovanjem djece. Prostor **Europe** sam podijelila po prapovijesnim epohama na paleolitik, mezolitik, neolitik, eneolitik, brončano i željezno doba. Pokušala sam iz svakog razdoblja uzeti najzanimljivije nalaze ili one koji su najbolje obrađeni te stoga daju najviše informacija. Smatram kako bi se o žrtvovanju u svakom od navedenih razdoblja mogao napisati zaseban diplomski rad te zbog toga ne navodim apsolutno sva potencijalna žrtvovanja. U cilju mi je bilo postaviti neku opću sliku te ostaviti prostor za neke buduće radove.

Ostatci iz paleolitika najstariji su primjeri potencijalnog žrtvovanja koji se javljaju u literaturi. Nešto su nesigurniji zbog stanja nalaza, kao i same vremenske udaljenosti. Općenito se o ritualima i pokopima u daljoj prapovijesti vode oštre znanstvene debate te sam većinu upitnih dječjih ostataka iz paleolitika i mezolitika ipak ostavila po strani. Neolitički ostatci žrtvovanja djece nešto su sigurniji i češće se pojavljuju u literaturi, pogotovo oni vezani za kult plodnosti i prosperitet naselja. Dječje žrtve u eneolitiku dijelom su vezane za metalurgiju i nama u Hrvatskoj osobito su zanimljive zbog izvanrednog nalaza dječje grobnice s Vučedola o kojoj će nešto više biti riječ kasnije. Kod eneolitičkog dijela osvrnula sam se i na utilitarnost koja je mogla stajati iza rituala, a koja se često (nenamjerno) previdi u tijeku obrade materijala. Obradu Europe završila sam brončanim i željeznim dobom koje nam donosi i prve pisane izvore koji spominju žrtvovanje djece, doduše poprilično pristrano.

Prostor **Bliskoga istoka** također je izrazito zanimljiv za ovu temu. Prostorno sam se ograničila na prostor Levanta zbog izrazito bogate i komplicirane prapovijesti područja kojoj je teško sustavno pristupiti u samo jednom radu. Najviše sam pažnje posvetila Bibliji kao izvoru informacija, iako sam svjesna da i nju trebamo razmatrati s određenim oprezom. Ipak, ako je uzmemo isključivo kao trajni zapis najstarijih usmenih predaja i mitova, daje nam bitne podatke o vjerovanjima i ritualima židovske zajednice i svih onih naroda s kojima su Židovi bili u neposrednom kontaktu na početku razvoja svoje civilizacije. Arheološkom usporedbom zapisa i materijalnih ostataka dobivamo i kronološki okvir u koji navedene informacije možemo smjestiti. Dotakla sam se velikih neolitičkih centara u kojima imamo ostatke žrtvovanja djece u kontekstu rasta i razvoja prvih velikih naselja, kao što je Çatalhöyük.

Rad sam završila poglavljem o odnosu majke i djeteta, odnosno općenito roditelja prema samom činu žrtvovanja djece. Pisati o nečemu apstraktnom kao što je majčinstvo u arheologiji izrazito je teško, stoga sam se tu ograničila na nekoliko zanimljivih teorija koje se donekle mogu arheološki ili etnološki potkrijepiti dokazima.

2. DEFINICIJA KLJUČNIH POJMOVA

Prije detaljnije obrade teme smatram kako je bitno definirati ključne pojmove kojima se ovaj rad bavi. Neki od njih su dijete, žrtva, žrtvovanje djeteta, ritual i čedomorstvo.

Sam pojam **dijete** teško je definirati jer on varira od zajednice do zajednice. Naša današnja definicija djeteta ne mora se nužno podudarati s onim što je taj pojam predstavljao zajednici u prapovijesti. Definicija djeteta je bila vezana za pojmove kao što su spol, potomstvo, obitelj, generacija, autoritet i slično. No, djeca su bila dio klana, plemena i religije te su u skladu s tim povezivana s pravnim, socijalnim, ekonomskim, političkim i religijskim pitanjima zajednice (Lillehammer, 2010: 23). Njihove kosturne ostatke, koji su nam najveći izvor informacija, Lillehammer dijeli na fetuse, novorođenčad i, u nedostatku boljeg prijevoda, djecu (Lillehammer, 2010: 25). Arheološka literatura koja se bavi djecom uglavnom je pisana na engleskom jeziku te su podjele nešto detaljnije nego kod nas. U hrvatskome jeziku biološki razvoj čovjeka do adolescencije uglavnom dijelimo na embrij, fetus, novorođenče i dijete. Bowlby u svojem članku navodi kako je djetinjstvo (*childhood*) period od rođenja do adolescencije, rano djetinjstvo (*early childhood*) obuhvaća prve 3 ili 4 godine djetetova života, a infantilnost (*infancy*) prvih 12 do 15 mjeseci (Bowlby, 1960: 11). Goodman i Armelagos donose pojam *sub-adult*, odnosno osoba mlađa od 15 godina. (Goodman, Armelagos, 1989: 227). Svi ovi pojmovi se pojavljuju u literaturi vezanoj za djecu te smatram kako ih je potrebno razlikovati u nastavku rada. Ja sam se u ovom radu držala adolescencije kao gornje granice te nisam u obzir uzimala žrtvovanja djece starije od 15 godina.

Drugi važan pojam za ovu temu je **ritual**. Antropološki bi se ritual mogao definirati kao pojava koja ima simboličku, ne tehničku, formalnu, propisanu, strukturiranu i ponavljajuću prirodu. Arheolozi se bave proučavanjem njihovih materijalnih ostataka te ih pokušavaju rekonstruirati i razumjeti, što je ponekad izrazito teško, osobito kada govorimo o prapovijesti (Brück, 1999: 314).

O religijskim obredima i ritualima u povijesti govore nam oni materijalni ostatci koji nisu blisko vezani za biološki opstanak neke zajednice, već upućuju na postojanje duhovnog života. Naravno, to ne znači kako svakom predmetu čiju jasnu utilitarnu ulogu ne prepoznamo treba pridodati simboličko ili kultno značenje. Logično je da sve simboličke radnje ili rituali nisu ostavili konkretan materijalni trag. Postoji i mogućnost da ga mi možda ne prepoznamo u moru materijala (Karavanić, 2012: 8).

Također, za ovaj rad je bitna definicija **žrtve**. U religijskom kontekstu žrtva označava destrukciju nečega ili njegovo uklanjanje iz ovozemaljskog svijeta. Cilj žrtvovatelja je postići određene beneficije prinosom žrtve. Te beneficije mogu biti postizanje pozitivnog ishoda ili izbjegavanje onog negativnoga (*Green, 1998: 169*). Razlog žrtvovanja, uz navedenu molbu da se nešto dogodi ili ne dogodi, može biti i nagla kriza u zajednici ili udovoljavanje božanstvu koje se zbog nečeg uvrijedilo. Također, žrtva može biti i vid zahvale za pobjedu u bitci, dobru žetvu, rađanje zdravog djeteta, oporavak od bolesti ili uspješnu poslovnu transakciju (*Green, 1998: 170*). Vrijednost žrtve je njezin najvažniji aspekt koji je s našeg stajališta, a gledano na prapovijest, izrazito teško procijeniti. Mi vrijednost nekog prapovijesnog prinosa procjenjujemo s antropocentričnog stajališta koje nameće mišljenje kako su ljudi vrijedniji od neživih objekata ili životinja (*Green, 1998: 170*).

U prapovijesti nije nužno bilo tako. Vrijednost ljudskog života varirala je ovisno o pojedinoj populaciji te društvenom statusu pojedinca unutar te zajednice (*Green, 1998: 170*). Zbog toga je izrazito važno ne preslikavati naš sustav vrijednosti na prošlost. Ovo ističem zbog toga što je moja tema žrtvovanje djece, a žrtvovanje ljudi danas se smatra izrazito neprihvatljivim (*Green, 1998: 171*).

Osim arheologa, proučavanjem žrtvovanja su se uglavnom bavili teolozi, povjesničari religije i antropolozi (*Insoll, 2011: 152*). Arheolozima je danas teško nešto definirati kao ljudsku žrtvu. Kod toga treba razlikovati egzekuciju i namjerno žrtvovanje koje je praćeno ritualom (*Green, 1998: 174*). Iz arheoloških zapisa znamo kako je do žrtvovanja djece dolazilo samo u iznimnim okolnostima, kao što su nenadana katastrofa (epidemija, glad, opsada) ili udovoljavanje izrazito moćnom i hirovitom božanstvu (*Green, 1998: 185*). Uzrok smrti djeteta, uz ritualnu žrtvu, može biti i prirodna smrt, kao i čedomorstvo koje nije vezano za religijsku sferu.

Walter Burket podrijetlo krvne žrtve vidi već u paleolitiku. Po njemu, tadašnje su zajednice percipirale ubijanje životinja za hranu kao zločin te su tu radnju morale ritualizirati i dekriminalizirati. Dodaje kako se tada žrtvovanje uglavnom odnosilo na životinje. Kako bi preživjeli, ljudi su morali jesti, odnosno ubiti životinju ili biljku. To je jednostavno bio jedini način preživljavanja. Kako se i božanstva nečim moraju hraniti, prve zajednice im počinju prinostiti žrtve (*Schwartz, 2012: 5*).

Cambell u sličnom kontekstu spominje ljudske ostatke koji su u jamama pronađeni pomiješani sa životinjskim kostima. Po njemu, to je bila hrana za visokopozicionirane pretke. Dodaje i kako su samo određeni ljudi i životinje mogli biti žrtvovani, odnosno samo one jedinke koje su percipirane kao izrazito vrijedne (*Tucker, 1999: 30*).

Henninger smatra kako je krvna žrtva najčešća kod zajednica koje napuštaju lovačko – sakupljački način života te započinju život u trajnijim naseljima gdje se bave kultivacijom i domestikacijom. Za njih je krv moćna supstanca koja donosi toliko bitnu plodnost. S druge strane, krvna žrtva nije česta kod lovaca – sakupljača koji umjesto toga prinesu dio životinje koja je ubijena u lovu. Iako naizgled sličan, taj čin se uveliko razlikuje od namjernog žrtvovanja (*Insoll, 2011: 154*).

Za utvrđivanje postojanja rituala žrtvovanja izrazito je bitan kontekst koji na taj čin upućuje s nešto većom sigurnošću. Naime, o sigurnijem prinosu žrtve možemo govoriti ako na istom lokalitetu imamo tragove gorenja, libacije, puštanja krvi, mesarenja ili namjerne depozicije objekata. Naravno, moguće je i postojanje arheološki nevidljivih elemenata kao što su invokacije i molitve (*Insoll, 2011: 160*).

Henninger smatra kako su otvoreni prostori, kao što su planine, brdašca, krovovi te kule hramova, bili izrazito pogodni za žrtvovanje koje uključuje dim i vatru. Ako je žrtva božanstvima htonskog karaktera, moguće je kako su tragovi zakopani ili krv izlivena na zemlju. U slučaju vjerovanja povezanih s vodom, tragove žrtvovanja treba tražiti na obalama ili izvorima vode. Također, ako se žrtva prinosi mrtvima, ostatke rituala trebamo tražiti na grobljima (*Insoll, 2011: 160*).

Općenito, **arheologija smrti** je problematična grana jer se bazira ili na smrt kao prirodan, biološki proces ili na smrt kao isključivo socijalnu konstrukciju. Ta dva stava je izrazito teško kombinirati u arheološkim analizama. S jedne strane, smrt označava neupitno biološki proces oko kojeg se ne vodi neka problematika, dok s druge strane imamo mrtvo tijelo na koje se bazira preživjela zajednica i uz to tijelo veže cijeli niz rituala (*Robb, 2013: 10*).

Čedomorstvo je poznato od najranije povijesti, no teško ga je kao pojavu detektirati na arheološkom materijalu. Većina poznatih metoda ubojstva ne ostavlja forenzičke tragove nasilja na kostima (*Scott, 1999: 89*). U literaturi koja se bavi nešto mlađim periodima povijesti često se kao čedomorstva navode ciljano ubojstva muške novorođenčadi te pošteđivanje ženske djece u svrhu daljnje eksploatacije kroz prostituciju. Ubojstva djevojčica u povijesti se također ponekad tumače i kao jedan način kontrole populacije. Obje ove hipoteze gotovo je nemoguće potvrditi na prapovijesnom arheološkom materijalu (*Scott, 1999: 90-91*).

Za moju temu bitno je razlikovati čedomorstvo i ciljano **žrtvovanje djece**. Žrtvovanje djeteta doista je jedan oblik čedomorstva, no karakterizira ga (uz ubojstvo) javna manifestacija vjerovanja ili zavjeta koji su dio ustaljene religijske prakse (*Scott, 1999: 107*). Žrtvovanje djece u prapovijesti bilo je upriličeno prigodom osnutka novih naselja. U dijelu prapovijesnih naselja pronađeni su ukopi male djece i dojenčadi. Kako su to jedini pronađeni ukopi unutar naselja, može se pretpostaviti da su bili dio određenog žrtvenog obreda povezanog s prosperitetom novoosnovanog naselja (*Težak-Gregl, 2011: 162-163*).

Kao jedan društveni čin, žrtvovanje djece ima drukčiju socijalnu konotaciju od „uobičajenog obiteljskog čedomorstva“ te utječe na cijelu zajednicu. Žrtvovanje djece također je teško arheološki potvrditi, no ipak je nešto sigurnije od čedomorstva zbog rituala koji sam taj proces prate i u nekim slučajevima ostavljaju arheološke tragove. Također, u nešto novijim spisima (grčkim, rimskim) imamo potvrde za te rituale kod opisa određenih prapovijesnih naroda s kojima su se na početku razvoja svojih civilizacija Grci i Rimljani susretali. Naravno, moramo imati na umu pristranost pisaca pri opisima tih i sličnih rituala. Uz ljudsku, bile su uobičajene i životinjske žrtve. Oba prinosa „u krvi“ karakterizira čin oduzimanja života u kontekstu koji je ritualom usmjeren prema nečemu božanskom i svjesno odvojen od svakodnevnog života (*Scott, 1999: 107*).

U literaturi se često spominje i pojam **pedocid**, odnosno ritualno ubijanje djece od strane roditelja koje je često religijski legitimizirano (*Tucker, 1999: 30*). Zajednica kroz institucionalizaciju kontrolira pedocid kao žrtveni čin. Vrijeme i mjesto žrtvovanja često su precizno određeni te ih nadziru profesionalni svećenici koji vode sam ritual u ime zajednice. Istraživanja su pokazala kako društvo postaje tolerantnije na ubojstva djece u vrijeme povećanog demografskog pritiska, recimo u slučaju prirodnih nepogoda ili većeg demografskog rasta (*Tucker, 1999: 32*).

3. PROSTORNE I VREMENSKE ODREDNICE

Sam naslov teme govori o vremenskim i prostornim granicama ovoga rada. **Prapovijest** se uobičajeno datira od početka ljudskoga roda do pojave pisma ili razvoja velikih antičkih civilizacija. Donja granica ovoga rada je **gornji paleolitik**, odnosno vrijeme otprilike 34 600 godina prije sadašnjosti, kada se datira dvojni ukop iz **Sungira** o kojemu će kasnije biti nešto više riječi. To je ujedno i najstariji ostatak djece koji se povezuje s ritualnim žrtvovanjem. Gornju je granicu bilo nešto teže odrediti. Uglavnom sam se bazirala na **željeznodobne** ljudske ostatke civilizacija koje prethode usponu Grčke i Rima. Najmlađe žrtvovanje koje ovaj rad obuhvaća je ritualno žrtvovanje u **Kartagi** koje se odvija do pada grada 146. godine prije Krista. Svjesna sam kako Kartaga prostorno ne pripada ni Europi ni Bliskome istoku, no geografski joj je izrazito blizu. Također, fenički utjecaji na Europu i Bliski istok te *vice versa* nisu zanemarivi te sam Feničane u ovom radu koristila kao bogate etnološke izvore bliske originalnom području usmjerenosti ovoga rada. Moja druga etnološka paralela jesu nalazi koji pripadaju narodima Latinske Amerike i koji su gotovo tisućljeće i pol mlađi, no njih ne bih spominjala u kontekstu gornje vremenske granice zbog nepostojanja direktnih veza s prapovijesnom Europom i Bliskim istokom. Njihova uloga je isključivo pribavljanje etnografskih podataka i ilustracija određenih aspekata žrtvovanja.

Prostorno ograničenje nešto je kompliciranije. Što se same **Europe** tiče, tu nema nekih većih problema. Područje koji sam obrađivala uglavnom odgovara današnjim granicama kontinenta. Kod **Bliskoga istoka** situacija je ponešto drukčija. Bliski istok danas je geopolitički naziv za sjeveroistočnu Afriku i jugozapadnu Aziju čije je granice teško odrediti. Kao povijesni pojam, Bliski istok je obuhvaćao područje Mezopotamije, Perzije, Anatolije, Egipta i Levanta. Za potrebe ove teme ograničila sam se na područje Levanta gdje su cvjetale prapovijesne civilizacije, za razliku od ostatka prostora koji uglavnom pripada nešto novijoj povijesti.

Levant se često poistovjećuje s Bliskim istokom, no u povijesti se nije poklapao sa širim značenjem samoga pojma Bliski istok, pa tako ni danas. Sam izraz je talijanskog podrijetla i označava istok, točnije „točku gdje Sunce izlazi“, odnosno istočno Sredozemlje. Prostorno obuhvaća istočno mediteransko priobalje između Anatolije i Egipta. Danas se na tom području nalaze Izrael, Sirija, Libanon, Jordan, Palestina (Palestinska samouprava) i sjeverna Turska. Levant je središte Bliskoga istoka i arapskoga svijeta te ključna zemljopisna poveznica islamske civilizacije u Aziji i Africi. Kroz povijest nije bio isključivo arapski i islamski prostor, na njemu su živjeli i još uvijek žive mnogobrojni židovi i kršćani (*Kasapović, 2014: 55*).

4. ARHEOLOGIJA DJECE

U uvodu sam spomenula kako smatram da je potrebno reći nešto više o arheologiji djece općenito. Naime, iako je sada situacija nešto bolja, u starijoj arheološkoj literaturi djeca su nepravedno zanemarena. Većina aspekata vezanih za djecu i djetinjstvo u arheologiji općenito je bila na neki način minorizirana. Djeca se spominju jedino u kontekstu „opterećenja“ za žene te im se ne pridaje bitna uloga u društvu (*Pawleta, 2004: 182*).

Grete Lillehammer navodi kako u posljednje vrijeme arheologija djece izlazi iz sfere egzotike i postaje akademsko polje za sebe. Djeca u prošlosti proučavaju se uzimajući današnju djecu kao referencu (*Lillehammer, 2010: 21*). Ako su prisutna u literaturi, o djeci se piše u kontekstu pokopa, demografske rekonstrukcije i minijturnih artefakata. Nažalost, često se koriste samo za objašnjavanje onih „neobjašnjivih“ predmeta (*Thompson et al., 2014: 4*).

U posljednjih desetak godina ulozi djece u povijesnim društvima posvećuje se nešto više pažnje. Nisu se samo arheolozi susreli s problemom manjka podataka, slično ignoriranje vrijedi i u etnografiji, povijesti, sociologiji i sličnim društvenim znanostima (*Coşkonsu, 2015: 2*). Problem nastaje odmah na početku, kod same definicije djeteta i djetinjstva. Naša današnja odrednica se zasigurno razlikuje od one prapovijesne zbog vremenskog odmaka i drukčijeg načina razmišljanja. Jedino interdisciplinarni pristup pitanju djece u prapovijesti može donekle ponuditi odgovor na ovo pitanje (*Coşkonsu, 2015: 3*). **Güner Coşkonsu** u svom radu navodi glavne razloge nedostatka djece u arheološkim interpretacijama. Njegov prvi razlog je pretpostavka o „neopipljivosti“ djetinjstva u arheološkom materijalu te sumnja u stajalište kako za djecu vežemo specifičan i lako prepoznatljiv arheološki materijal. Uz to, dugo je vladalo mišljenje kako su u ranijim periodima djeca bila socioekonomski nebitna. Prihvaćani su univerzalni stereotipi o djeci te razne rodne i kulturne predrasude. Naravno, vladao je i već spomenuti nedostatak interdisciplinarnosti (*Coşkonsu, 2015: 4*). Ipak, određeni povijesni i etnološki podatci nam govore kako su djeca bila bitni sudionici u većini socijalnih, ekonomskih, simboličkih, umjetničkih i političkih pitanja zajednica. O njihovoj važnosti u obitelji i društvu govore nam mnogi arheološki pokazatelji, kada im se obrati malo više pažnje. Neki od tih nalaza su keramika, litika, kosturni ostatci i najstariji zapisi (*Coşkonsu, 2015: 5*). Definirati dijete teško je jer nam se uvijek nameće onaj zapadni, biološki pristup razvoju čovjeka. Definicija djeteta u povijesti ne ovisi samo o njegovoj dobi nego i o vremenu, mjestu, precima, izvorima koji donose podatke te osobnom stajalištu autora koji o djeci piše (*Coşkonsu, 2015: 8*).

Michał Pawleta, poljski arheolog koji se dosta bavi pitanjem djece u arheologiji, u jednom svom članku donosi Lillehammerinu izjavu koja kaže kako su djeca postala dio arheologije zbog utjecaja feminizma i rodni studija (*Pawleta, 2006: 238*). Naše znanje o ulozi djece u povijesti uglavnom ovisi o dva tipa nalaza: kosturnim ostacima i artefaktima iz dječjih grobova. U novijoj povijesti imamo i zapise koji nam daju nešto više podataka, no oni najstariji datiraju iz vremena klasične Grčke i Rima te se ne mogu primijeniti na moju temu koja je vremenski ograničena na prapovijest (*Pawleta, 2009: 12-13*).

Alan Goodman i **George Armelagos** također pišu o djeci te donose već spomenuti pojam *sub-adult*. Oni su više pisali o djeci u kontekstu demografije i ekonomije, no ipak se dotiču njihove uloge u društvu. Po njima, povećana smrtnost unutar ove dobne skupine nije toliko fatalna za proizvodni i reprodukcijski potencijal zajednice kao što bi bila slična stopa smrtnosti odraslih. Smatraju kako su ulaganja u *sub-adulte* manja te ih je najlakše demografski zamijeniti (*Goodman, Armelagos, 1989: 227*).

Edgar Morin se u svom antropološkom djelu čija je glavna tema smrt dotiče i djece. Naime, on kao potencijalni razlog njihova žrtvovanja navodi mišljenje kako njihova smrt nije „prava smrt“, točnije kako se djeca još uvijek nisu potpuno odvojila od svijeta duhova te se u njega lakše vraćaju. Primjer tog vjerovanja je kršćanstvo koje kaže kako djeca ne umiru nego „ponovo postaju anđeli“ (*Morin, 1981: 125*).

Daniel Klear navodi kako djeca utječu na odluke i motivaciju odraslih koji su najčešći izrađivači i distributori arheoloških materijalnih ostataka te njihovu vezu smatra izrazito bitnom, no arheološki nedovoljno istraženom (*Klear, 2013: 1*). Dodaje i kako se u tradicionalnoj arheološkoj analizi djeci uglavnom dodjeljuje sporedna uloga (*Klear, 2013: 4*).

Jane Eva Baxter navodi kako je stajalište da arheologija predstavlja točan portret ljudi i zajednica iz prošlosti bez pridodavanja pažnje djeci nelogičan, pogotovo ako imamo na umu da materijalni ostatci individua koje smatramo djecom postoje u gotovo svakoj arheološkoj identificiranoj zajednici (*Klear, 2013: 3*).

5. POKOPI DJECE

U odnosu na ukupan broj poznatih grobova u prapovijesti, postotak onih dječjih gotovo je zanemariv. Jedan od razloga za to može biti i različit stadij očuvanja kostiju, no isto tako je moguće postojanje odvojenog ukopnog prostora ili nekog drugog pogrebnog rituala, rezerviranog za djecu (*Scott, 1999: 138*).

Nažalost, dječje kosti su jako rijetko sačuvane zbog toga što su manje, tanje i podložnije utjecaju tla. Često su se i zanemarivale ili slučajno previdjele kod starijih iskopavanja. Nedostatak je i čest nedostatak antropološkog oka kod iskopavanja te primjenjivanje istih postupaka na kosti odraslih i kosti djece. Situacija nije mnogo bolja ni kod artefakata iz grobova. Mahom se tu radi o siromašnijem inventaru koji se nepravedno smatra manje važnim izvorom informacija (*Pawleta, 2009: 12-13*).

U onim rijetkim slučajevima kada se pokopima djece posveti nešto veća pažnja u literaturi, oni nešto „bogatiji“ ukopi se najčešće povezuju s muškom djecom koja viši socijalni status nasljeđuju od oca. Ubojstva ženske djece u literaturi se smatraju načinom redukcije populacije za vrijeme gladi (*Pawleta, 2009: 17*). Nedostatak dječjih pokopa ili nešto veći broj pronađene muške djece na grobljima objašnjavao se teorijom kako su ženska djeca ubijana radi kontrole populacije, a ona slaba ili s posebnim potrebama bi u takvim nevoljama postala izvor hrane. Treba napomenuti kako je ove teorije jako teško arheološki potvrditi (*Pawleta, 2004: 188*).

Michał Pawleta citira i radove **Eleanor Scott** koja smatra kako su oni pokopi djece koji su izravno povezani s naseljima, način povezivanja preminule djece, predaka i plodnosti toga naselja u budućnosti. Ti pokopi su zanimljivi za moj rad jer ih dio znanstvenika smatra ritualnim žrtvama, a ne prirodno preminulom i pokopanom djecom. Scott u svojim radovima ističe i važnost pokopnih rituala vezanih za djecu u simboličkom životu neolitika. Dotiče se i teorija o ubojstvima neželjene djece i pobačajima u prapovijesti, no ponavlja kako ih je teško arheološki dokazati (*Pawleta, 2004: 193-194*).

Problem kod dječjih ostataka u prapovijesti jesu i pretpostavke koje se u literaturi prenose iz generacije u generaciju, a bez sistematske provjere ili antropoloških dokaza. Naime, u slučaju pronalaska skupine dječjih kostura na jednome mjestu, često se govori o nekoj epidemiji ili ritualnom žrtvovanju. To u nekim situacijama može biti točno, no Scott napominje kako moramo imati na umu i visoke stope mortaliteta djece koje su bile tipične za određena prapovijesna društva, što znači kako svaki ostatak djeteta nije nužno žrtva (*Scott, 1999: 146*).

6. ŽRTVOVANJE DJECE U PALEOLITIKU EUROPE

Kao potencijalni ostatci žrtvovanja ljudi u paleolitiku spominju se dvostruki ukop djece iz **Sungira** u Rusiji, trostruki ukop mladića iz **Dolní Věstonica** u Moravskoj te ukop patuljka iz špilje **Romito** u Italiji. Za moju temu osobito su zanimljivi navedeni ostatci iz Sungira (*Formicola, 2007: 446*).

Dvostruki grob iz **Sungira** (Sungir II i III) jedan je od najbogatijih i najfascinantnijih gornjopaleolitičkih pokopa (Slika 1). Dvoje djece, do nedavno smatranih dječakom i djevojčicom, pokopani su glavom uz glavu u dugačkom, plitkom grobu. Bili su prekriveni crvenim okerom, a uz njih su pronađeni bogati grobni prilozi. Najzanimljivije su izrazito brojne (više od 5000 po djetetu) perlice od slonokosti koje su vjerojatno bile prišivene na odjeću. Uz njih, pronađeno je i više stotina perforiranih zubi arktičke lisice, igle od slonokosti, privjesci u obliku diska, izrezbarene životinje od slonokosti te duga koplja od mamutovih kljova. Perlice su bile za 1/3 manje od onih pronađenih u grobu odraslog muškarca (Sungir I) u neposrednoj blizini te se pretpostavlja kako su ih izradili posebno izučeni majstori specijalno za ovu djecu. Sungir II je u trenutku smrti imao 11-13 godina, a Sungir III 9-10 godina. Također, Sungir III je bolovao od urođene bolesti kostiju. Nekalibrirani datumi koje donosi Formicola stavljaju Sungir II u $23\,830 \pm 220$ BP, a Sungir III u $24\,100 \pm 240$ BP. Po datumima i sličnoj, neprekinutoj ornamentici pretpostavlja se kako su djeca zajedno ukopana (*Formicola, 2007: 446*).

Za pripremu grobnih priloga utrošeno je izrazito mnogo vremena, što govori o važnosti ovog ukopa za zajednicu u Sungiru. Inače, u zajednicama gornjopaleolitičkih lovaca-sakupljača bogati ukop označava visoki status u društvu. Također, pokopi djece su izrazito rijetki, osobito oni dvostruki. Ta činjenica bi mogla upućivati na žrtvovanje djece (*Formicola, 2007: 447*). Uz to, istovremenost pokopa te izrada perli od strane nekoliko specijaliziranih majstora Formicolu upućuje na pomisao kako su grobni prilozi bili spremni u trenutku smrti djece, što može značiti kako je cijela ceremonija bila unaprijed pripremljena. No, dodaje kako uzrok smrti mogu biti epidemija ili nesreće, ne nužno žrtvovanje (*Formicola, 2007: 451*).

Nove radiokarbonske analize koje donose Martin Sikora i suradnici dvojni grob datiraju između 34 600 i 33 600 BP. Također, dokazali su kako je Sungir III zapravo dječak, a ne djevojčica kako je do nedavno smatrano. Genetičke analize su pokazale i rodbinsku povezanost, no ne blisku (treće koljeno ili iznad) (*Sikora et al., 2017: 1-2*).

7. ŽRTVOVANJE DJECE U MEZOLITIKU EUROPE

Lepenski Vir i **Vlasac** dva su srpska lokaliteta ključna za razumijevanje problema prelaska mezolitika u neolitik na prostoru Istočne Europe. Pripadaju **kulturi Lepenskoga Vira** koja se vremenski pripisuje mezolitiku.

Općenito, mezolitik je prapovijesno razdoblje koje označava prijelaz starijega u mlađe kameno doba, odnosno paleolitika u mezolitik (*Težak-Gregl, 2011: 65*). Dragoslav Srejski je kulturu Lepenskoga Vira smatrao protoneolitikom. Naime, njezino gospodarstvo zasnovano na lovu i ribolovu tipično je za mezolitik, no trajni sjedilački način života u tipiziranim naseljima koja imaju svoju karakterističnu strukturu i objekte bliži je neolitiku. Ostatak autora kulturu Lepenskoga Vira smješta u epipaleolitik ili mezolitik (*Težak-Gregl, 2011: 71-72*).

Oba spomenuta naselja su višeslojna, smještena uz Dunav te važna zbog svojih izrazito bogatih ukopa u kojima prevladavaju novorođenčad, djeca i mladi (*Borić, Stefanović, 2004: 526*). Lokalitete karakteriziraju trapezne kuće s pravokutnim ognjištima za koje su često vezani pokopi (*Borić, Stefanović, 2004: 527*).

U **Vlascu** su pokopi najčešće vezani za ognjišta i trapezne strukture. Datirani su od 9800 do 6900 god. pr. Kr. Ukupno je zabilježeno 87 pokopa. Zanimljivost koja pokope novorođenčadi na Vlascu razlikuje od pokopa na Lepenskome Viru jest često dvojno ukapanje novorođenčadi i odraslih žena, pretpostavlja se majki (*Borić, Stefanović, 2004: 528-529*). Manji broj pokojnika bio je posut okerom. Novorođenčad je bila u potpunosti prekrivena, dok su odrasle osobe najčešće bile posute po glavi i trbuhu (*Karavanić, 2012: 112*).

Mezolitička faza **Lepenskoga Vira** koju su istraživači prozvali Proto-Lepenskim Virom datirana je na oko 7500 god. pr. Kr. Prepoznatljiva je po figurama od oblutaka u obliku ljudi-riba (*Borić, Stefanović, 2004: 532*). Ukopi novorođenčadi i ovdje su vezani za kuće, no djeca nisu pokapana s odraslima. Ostali ukopi su bili izvan naselja, osim pokopa nekoliko istaknutih pojedinaca koji su pokopani u takozvanom „svetištu“, građevini koja se izgledom podudara s ostatkom nastambi no ističe se veličinom (*Borić, Stefanović, 2004: 540*).

Ova kultura i njezini pokopi osobito su zanimljivi za moju temu jer se u literaturi javljaju suprotna mišljenja oko rituala koji su pratili ukope djece (Slika 2 i 3). Naime, nešto starija literatura ih smatra žrtvenim prinosima, dok se revizija materijala koju su napravili Borić i Stefanović (2004) s navedenim ne slaže.

Alojz Benac piše o Lepenskome Viru i spominje pravokutna ognjišta od kamenih ploča koja se nalaze u centru građevina. Ispod podnica tih građevina često su pronalazeni već spomenuti pokopi novorođenčadi koje on smatra žrtvovanjem djece prilikom izgradnje te iste građevine. Ognjište, zajedno s kamenim figurama ljudi-riba zauzima većinu prostora unutar građevine te po njemu ostavlja jako malo mjesta za uobičajene životne djelatnosti. Napominje kako je zbog toga, a i zbog pronalaska pokopa, figura i raznog kremenog alata, **Dragoslav Srejović** te građevine imenovao kao „kuće-svetilišta“ i smjestio ih u protoneolitik (*Benac, 2012: 15*). Benac kaže i kako su u većini kuća svih faza Lepenskoga Vira otkriveni dječji kosturi, uglavnom novorođenčadi. Redovito su bili smješteni u zadnji dio kuće, ispod tvrde podnice. Navedene ostatke smatra žrtvovanom djecom. Moguće početke tradicije vidi u fazi Vlasac Ia kada su u elipsoidnim jamama sahranjivana jako sitna djeca (*Benac, 2012: 72*).

Borić i Stefanović su proveli već spomenutu re-analizu ljudskih ostataka te došli do zaključaka koji se ne slažu s mišljenjem Alojza Benca i ostalih istraživača koji su teoriju o žrtvovanju preuzeli. Slažu se kako većina pronađenih ukopa pripada djeci i mladima, osobito djeci do jedne godine starosti. U toj pod-grupi brojčano prevladava novorođenčad. No, napominju i da su pronađeni ukopi samo dio populacije koja je obitavala u Đerdapu kroz dugi niz stoljeća (*Borić, Stefanović, 2004: 527*). To znači kako s općenitim zaključcima o cijeloj kulturi ne treba brzati ako imamo na umu da nam je dostupan samo jedan fragment iz njihova života.

Za početak se osvrću na ukope djece na Vlascu. Oni su uglavnom vezani za odrasle žene, pretpostavlja se majke, ali i u jednom slučaju za odraslog muškarca, možda oca. Po njima, ovi su ukopi pokazatelj brige za trudnice. Dio tih žena je možda umro u trudnoći ili pri porodu. Također, antropološke analize su pokazale kako je dio žena i beba umro brzo nakon poroda. Kod tih je pokopa osobito čest crveni oker (*Borić, Stefanović, 2004: 527*) na koji ću se nešto kasnije vratiti. Po njima, ove činjenice upućuju na određenu brigu i poštovanje koje su žene, osobito trudnice, uživale u zajednici. Pokopu njihove djece također se pristupa s poštovanjem i prigodnim ritualom, što ne odgovara uvriježenom mišljenju o korisnosti djece samo u trenutku žrtvovanja pri gradnji kuće.

Dotiču se i već spomenutih ukopa djece na Lepenskome Viru koji ovdje nisu vezani za odrasle osobe. Pokopi su pronađeni ispod crvenih (!) podnica kuća, u već spomenutom stražnjem dijelu. U vrijeme javljanja pokopa ispod podnica kuća javljaju se i prve trapezne građevine. Promjena ritusa pokapanja i načina gradnje možda upućuje na velike društvene promjene u naselju. Nažalost, za konkretne pokope novorođenčadi nemamo ¹⁴C datume pa ih možemo samo relativno kronološki datirati (*Borić, Stefanović, 2004: 540*).

Borić i Stefanović smatraju kako djeca u kulturi Lepenskoga Vira nisu žrtve čedomorstva. Njihovu teoriju podržava niz činjenice. Jedna od njih je gorespomenuta briga za umrle trudnice, roditelje i novorođenčad na Vlascu. Također, teza o žrtvovanju djece pri gradnji kuća nije održiva jer su dokazali kako su djeca ukopana ispod već sagrađenih kuća, odnosno kako se u već postojećim građevinama radilo ukopne jame te u njih polagalo dječje tijelo. Uz to, napominju i kako su djeca ispod podnica kuća česta u istovremenim kulturama diljem istočnoga Mediterana gdje žrtvovanje djece nije neosporno dokazano. Dopuštaju isto značenje, iako zasad nepoznato, koje stoji iza rituala (*Borić, Stefanović, 2004: 541*).

Nakon svega navedenoga nameće se pitanje o razlozima pokapanja djece ispod podnica, ako žrtvovanje odbacimo zbog male vjerojatnosti. Borić i Stefanović smatraju kako je ovaj pokopni ritus povezan s vjerovanjem da je kuća mjesto u kojem se utjelovljuje moć predaka. Pokop djeteta ispod poda možda je štitio njegovu dušu. Možda je mogao biti povezan i s reproduktivnim potencijalom kuće, odnosno utjelovljenjem podrijetla (*Borić, Stefanović, 2004: 541*). Dopuštaju i mogućnost „domestikacije smrti“ unošenjem tijela u kuću. Pokop ispod podnice po njima može biti i emocionalna reakcija na smrt novorođenčeta. Kuća je možda služila i kao zaštita za mrtve, ali i za žive. One pokopane ispod podova u Lepenskom Viru sama kuća štiti od zlih duhova. Vjerovanja zajednice na Vlascu očito su bila drukčije prirode, ako promatramo isključivo pokope (*Borić, Stefanović, 2004: 542*).

Vratila bih se ponovno na ulogu okera i crvene boje. Jedna od uloga (crvenih) podnica kuća je možda bila zadržavanje osvetoljubivog duha novorođenčeta podalje od ostatka kuće. Crvena boja u svakom je slučaju jako zanimljiva jer je služila kao neka vrsta zaštite, samo nismo sigurni koga je trebalo zaštititi. Na Vlascu nemamo crvene podnice, no imamo oker u grobovima koji je možda imao sličnu ulogu (*Borić, Stefanović, 2004: 543*).

Borić i Stefanović na kraju zaključuju kako teorija o žrtvovanju/čedomorstvu u kulturi Lepenskoga Vira treba biti odbačena te kako je njezino forsiranje nepotreban pokušaj barbarizacije zajednica koje su tu živjele. Svoju tezu potkrjepljuju stratigrafijom gradnje kuća i ukopa pronađenih ispod podnica te ostacima rituala čiji je cilj bio zaštititi kako preminulu novorođenčad, tako i one preživjele članove zajednice u kući (*Borić, Stefanović, 2004: 543*).

8. ŽRTVOVANJE DJECE U NEOLITIKU EUROPE

8.1. PROSTOR BOSNE

Alojz Benac u poglavlju *Prelazna zona* kapitalnog djela „Praistorija jugoslavenskih zemalja II-Neolitsko doba“ piše o bosanskim lokalitetima **Obre I** i **II** te spominje postojanje rituala koji je uključivao žrtvovanja djece (*Benac, 1979: 375*).

U prva dva sloja naselja **Obre I** pronađeno je osam grobnih cjelina. Od toga su četiri groba sadržavala ostatke novorođenčadi u zgrčencu položenih u plitku jamu. U ostala četiri pronađene su rasute dječje kosti pomiješane sa životinjskim kostima i artefaktima i upravo se oni dovode u vezu sa žrtvovanjem djece (*Benac, 1979: 375*).

U **grobu 7** pronađen je dječji kostur u sjedećem položaju, opkoljen uspravnim kamenim pločama. Uz njega su pronađena dva sunčeva diska te obilje keramičkih predmeta (*Benac, 2012: 72*). Benac smatra kako je ovo dijete žrtva božanstvu Sunca. Na to ga upućuju diskovi koji su česti simboli pripadajućeg kulta (*Benac, 2012: 73*).

Za moju temu najzanimljiviji je **grob 8**, kultno postrojenje lokaliteta Obre I. Ovo mjesto je specijalno uređeno za obavljanje određenih kultnih radnji. Na prvotno uglačanoj podnici od ilovače ložena je vatra te je naknadno dio popločan kamenom. Kontinuiranim ponavljanjem ove radnje formiran je kameni tumul. Unutar njega su pronađene razbacane životinjske kosti i dio dječje lubanje, kao i fina posuda ukrašena *impresso*-ukrasom, nakit od jantara, gruba posuda ukopana u zemlju, dvije kamene sjekire te jelenji rog. Uz tumul su pronađene dvije uspravne kamene ploče, spondilus, dijelovi ukopane posude i tri kamene sjekire. Sve upućuje na to da je tumul načinjen u vrijeme kada je ovdje izvršen prinos ljudske i životinjske žrtve. U tom kontekstu dijelovi posude vjerojatno su bili dio kultnih obreda (*Benac, 1979: 376*). Benac navodi kako je kult vezan za ovaj tumul trajao duži period, tj. vjerojatno odgovara procesu osnivanja samog naselja. Nakon osnutka, tumul je ostao svojevrсно „sveto mjesto“ oko kojeg je pronađen cijeli niz nalaza koji možda upućuju na postojanje jedne vrste „hodočašća“ (*Benac, 2012: 73*).

U slučaju lokaliteta Obre I ne možemo govoriti o nekropoli jer nema ustaljenog pogrebnog rituala ni odvojenog prostora za ukopavanje u naselju. Dječju ukopi pronađeni su u samom centru naselja, odnosno pripadaju stratumu I, najstarijoj fazi naseljavanja na ovom mjestu. Pretpostavlja se kako je tu bio kultni centar za vrijeme starčevo-*impresso* faze naselja (*Benac, 1979: 376*).

Prva četiri groba također ne pripadaju redovnim ukopima te se i za njih pretpostavlja određeno kultno značenje. Benac smatra kako se ovdje radi o žrtvama izvršenim na samom početku naselja kako bi se osiguralo donošenje prosperiteta i dugotrajnosti. Druga četiri „postrojenja“ s rasutim kostima vremenski se smještaju u fazu stabilizacije naselja. U drugoj fazi starčevo-*impressa* ovakve kultne radnje u potpunosti prestaju jer je život u naselju stabiliziran te samim tim nema potrebe za novim žrtvama (Benac, 1979: 385).

Alojz Benac navodi i mišljenje Hortensije Dumitrescu koja pišući o kompleksu Cucuteni-Tripolje navodi da je žrtvovanje djece izravno povezano s kultom plodnosti. Korijene ovaj ritual možda vuče s istočnog Mediterana (Benac, 2012: 73). Lokalitet Obre I to potvrđuje samim tim što je žrtvovanje vezano za početne stadije života naselja te je ta žrtva trebala doprinijeti općem prosperitetu novog naselja, odnosno pospješiti plodnost zemlje i stoke. Kada je to ostvareno, ritus se napušta (Benac, 1979: 442).

U blizini Obra I nalazi se i drugi važan lokalitet, **Obre II**, koji pripada butmirskoj kulturi kasnoga neolitika. Na lokalitetu je pronađeno 11 dječjih kostura, uglavnom novorođenčadi. Među kostima je pronađen samo jedan zubić koji bi mogao upućivati na nešto starije dijete. Svi kosturni ostatci pripadaju najstarijoj, prvoj fazi butmirske kulture (Benac, 1979: 423-424). Pronađeni su u samom središtu naselja, na slobodnom prostoru između nastambi. Najveći broj, njih čak osam, nađeno je ispod najstarijih slojeva naselja, odnosno na samoj zdravici, uglavnom u zgrčencu na lijevom boku. Od tih osam, dvoje djece je bilo položeno na leđa, s raširenim nogama, što je bilo uobičajeno polaganje djece u životu (Benac, 2012: 72). A. Benac pretpostavlja da su ova djeca žrtvovana kako bi više sile koje su utjecale na budućnost naselja i stanovnika „blagoslovile“ njegov osnutak. Te više sile su možda bile božanstvo Sunca, Velika Majka ili neka agrarna božanstva. Oko mjesta žrtvovanja kasnije se grade prve nastambe (Benac, 2012: 73).

Ostala tri kostura pripadaju najstarijem kulturnom sloju naselja, kada se život već donekle stabilizirao. Preminula djeca su različito tretirana. Dio je položen u plitke jame ili na fragmente keramike. Drugi dio je bio prekriven polovicom grubo izrađene keramičke posude. Ostatak djece je pokrивao kamen, ploča ili ilovača. Zajedničko im je što su svi pokopani bez priloga i što su svi, po mišljenju Alojza Benca, žrtvovani (Benac, 2012: 72-73). Ni u ovom slučaju ne možemo govoriti o organiziranoj nekropoli cijelog naselja zato što su pronađeni posmrtni ostatci samo jedne dobne skupine (Benac, 1979: 441).

Iako je analogija u vidu rituala s lokalitetom Obre I više nego očita, moramo imati na umu veliku vremensku udaljenost. Naime, između ova dva istoimena lokaliteta smjestio se cijeli srednji neolitik Bosne. Zbog toga je vjerojatnost preživljavanja tradicije s lokaliteta Obre I na lokalitetu Obre II izrazito slabo vjerojatna (*Benac, 1979: 441*). Izvorište rituala moramo potražiti negdje drugdje.

Već sam spomenula kako ovaj ritual svoje korijene možda ima na istočnom Mediteranu. Šime Batović u svom radu o Smilčiću i kultu mrtvih u neolitiku Dalmacije kaže da je žrtvovanje djece jedinstvena pojava na prostoru Mediterana koja je povezana s određenim zemljoradničkim ritualom (*Benac, 2012: 73*). U danilskoj kulturi također su poznati dječji ukopi bez priloga (*Benac, 1979: 441*). O neolitičkom žrtvovanju na prostoru Hrvatske reći ću nešto više u zasebnom poglavlju. No, za ovaj dio rada važno je znati kako je lokalitet Obre II u kasnome neolitiku bio snažno povezan s Jadranom te da je u naselju bio snažan naglasak na zemljoradnji te je pojava ovog rituala sasvim razumljiva. U ovom kontekstu žrtvovanje djece uglavnom se povezuje s kultom plodnosti (*Benac, 2012: 73*).

Postojao je i drugi put kojim je ovaj ritual mogao doći na prostor Bosne. Naime, sličan ritus postoji i u moldavsko-ukrajinskom neolitičkom kompleksu, kao i u Bugarskoj, Grčkoj te na Bliskome istoku. Već znamo kako crnoglačana keramika na prostor Bosne dolazi s istoka. Možda je istim putem došlo i ritualno žrtvovanje djece (*Benac, 1979: 441-442*).

U slučaju Obre II manje je važna točna putanja ritusa. Možemo općenito zaključiti da je pojava dječjih kostura rezultat pripadnosti jednom širem mediteranskom kulturnom krugu. Ono što lokalitet Obre II izdvaja od ostalih jest opći nedostatak ukopa odraslih ljudi, što pomaže boljem shvaćanju pojave isključivo dječjih pokopa u kasnome neolitiku (*Benac, 1979: 442*).

8.2. PROSTOR HRVATSKE

U sloju kulture impreso-keramike naselja **Smilčić** pronađene su ljudske kosti. Svi pokojnici su bili jako mladi, a jedan od njih je bilo dijete u dobi između 7 i 8 godina. Sve kosti su pronađene u blizini ili uz ogradne rovove. **Šime Batović** smatra kako su oni možda žrtvovani prilikom osnivanja naselja, no tu teoriju je teško dokazati. Ovdje nemamo izrazitih ostataka obreda kao u Obrama, iako su mogli postojati (*Batović, 1979: 496*). U susjednim i drugim istovremenim kulturnim skupinama javljaju se ljudske žrtve u sličnom kontekstu te se i ovdje pomišlja na isto. Cijeli kosturi pronalaze se samo u naseljima na otvorenom, ne i u onim pećinskim. Ista situacija ponavlja se i u kasnijim fazama. Po Batoviću, to upućuje na vezu pokopa s osnivanjem naselja i zemljoradnjom. Stočari koji su živjeli u pećinama nemaju slične običaje (*Batović, 1979: 514*).

Na lokalitetu Danilo pronađena su 3 dječja kostura i dio lubanje koji pripadaju istoimenoj, danilskoj fazi. Dva su pronađena u kontekstu zemuničkih jama, a jedan u jami posred naselja. Djeca su bila stara do 4 godine. Svi su pokopani u zgrčencu, na boku, bez grobne rake i bez priloga. Po Batoviću, ovo upućuje na teoriju kako je Danilo u vjerovanjima i obredima bliže starijem nego srednjem neolitiku. Josip Korošec navodi mogućnost postojanja nekropole izvan naselja, no to je nemoguće dokazati. Također, smatra kako su djeca pokopana u blizini ili u stambenim zgradama zbog straha od pomora. Alojz Benac s druge strane u navedenim ljudskim ostatcima vidi kult lubanje i obrede vezane za žrtvovanje djece (*Batović, 1979: 533*).

Grapčevu špilju, lokalitet mlađega neolitika na Hvaru, istraživao je Grga Novak. On je skupio veći broj ljudskih kostiju, njih čak 90. Među njima su se nalazila i tri ostatka dječjih lubanja. Grga Novak je smatrao kako je pećina služila u obredne svrhe, možda za žrtvovanje ljudi (*Benac, 2012: 71*). Alojz Benac s druge strane smatra kako ostatci kamena, kremen a i ostalih artefakata na lokalitetu ne podupiru tu tezu. On smatra da je Grapčeva špilja vjerojatno bila mjesto uobičajenog pokapanja zajednice gdje su kasnije životinje razbacale kosti (*Benac, 2012: 72*). Stašo Forenbaher i Timothy Kaiser proveli su nešto novija istraživanja lokaliteta te se dotakli i ljudskih ostataka. Oni Grapčevu špilju smatraju obrednim mjestom, no ne i lokalitetom na kojem su žrtvovani ljudi. Na obredni karakter ih navodi izniman položaj i morfologija špilje, kao i životinjski ostatci koji upućuju na ritualne gozbe (*Forenbaher, Kaiser, 2008: 127-130*). Navode kako su u špilji pronađeni ostatci nekoliko desetaka ljudi različite dobi. Po njima, pronalazak parcijalnih kostura upućuje na sekundarni pokop niza različitih osoba (*Forenbaher, Kaiser, 2008: 131*). Grapčevu špilju smatraju zajedničkom grobnicom zajednice koja je živjela u blizini (*Forenbaher, Kaiser, 2008: 135*).

U ostalim istovremenim kulturama oko Sredozemnog mora nešto su izgledniji dokazi žrtvovanja djece prigodom gradnje kuće ili podizanja naselja. Redovito su ti ljudski ostatci vezani za zemunice, kao u Danilu. U kulturi impreso-keramike Jadrana ukopi djece, odnosno moguća žrtvovanja, vezani su za rovove, tj. osnivanje samog naselja (*Batović, 1979: 555*).

Općenito se tumačenje ovakvih pojava kreće od kulta predaka do ljudskih žrtava vezanih za kult plodnosti. Ako prihvatimo te teorije kao razborite, postoji mogućnost kako vrijede i za naše područje (*Batović, 1979: 556*).

8.3. PROSTOR NJEMAČKE

Ranoneolitički lokalitet **Talheim** nalazi se u dolini Neckar u Njemačkoj. Pripada kasnoj kulturi linearno-trakaste keramike. Novije analize ga smještaju između 4900. i 4800. godine prije Krista. Ovaj lokalitet jedinstven je pokazatelj nasilja iz vremena neolitika te nam zbog svoje specifične prirode daje podatke o grupi ljudi koja je u isto vrijeme živjela na istom mjestu te u istom trenutku i završila svoj život (*Bentley et al., 2008: 290*). Naime, na lokalitetu su pronađeni ostatci 34 ubijene osobe koji se u literaturi navode kao ubojstvo ili potencijalna žrtva (Slika 4). Od 34 osobe, 11 je bilo muškaraca, 7 žena, 9 mladih i 7 djece između 1 i 6 godina. Ubijeni su udarcem u glavu, a kako na tijelima nisu pronađene obrambene rane, pretpostavlja se kako su bili na neki način svezani. Kako među ubijenima ima i djece, pretpostavlja se kako se ovdje radi o ubojstvu cijele obitelji, odnosno „zatiranju loze“. Kako nisu pronađeni ostatci djece mlađe od jedne godine, pretpostavlja se da su oteti (*Scott, 1999: 130*).

8.4. OSTALI PRIMJERI ŽRTVOVANJA

Na području **Rumunjske** u neolitiku (i eneolitiku) zabilježeni su pokopi djece koji se izdvajaju od ostalih time što su pronađeni između kuća ili unutar kuća (povezani s ognjištem). Dio autora, kao na primjer D. Popovici, smatra kako se ovdje radi o žrtvovanju djece pri gradnji objekata. E. Comşa smatra da su djeca pokopana u kontekstu kuće zbog ljubavi majke. Također, on i M. Bodea pretpostavljaju da su uzroci mogli biti pravila i tradicije koje zabranjuju pokop individua koje nisu punopravni članovi društva u groblja. Nažalost, meni dostupna literatura (na hrvatskom ili engleskom jeziku) koja se bavi ovime poprilično je štura te joj nedostaju usporedbe s lokalnim i vremenski podudarnim grupacijama (*Kogălniceanu, 2008: 101*). Kod lokaliteta **Gura Baciului** J. Janićijević spominje, doduše oskudno, neolitičko žrtvovanje u ranoj fazi starčevačke kulture. Ovdje je pronađen ženski kostur na ležištu od kamena. Uz njega su pronađeni fragmenti keramike, kameni prilozi te dječje i životinjske kosti. On kaže kako se ovdje vjerojatno radi o ljudskoj i životinjskoj žrtvi (*Janićijević, 1986: 46*).

U neolitiku **Poljske** javljaju se takozvani ukopi stoke. Ponekad se sa životinjskim ostacima pronađu i dječji kosturi. Pawleta citira rad L. Gabałównie koja smatra da su djeca u ovom kontekstu također dio žrtvenog prinosa jer u „primitivnim“ društvima dijete nema nikakvo društveno značenje jer ne pridonosi ekonomiji zajednice. Autorica nažalost zanemaruje socijalno i ideološko značenje koje se krije iza žrtve ovakvog tipa (*Pawleta, 2004: 187-188*).

Na lokalitetu **Anzabegovo** u **Makedoniji** pronađeni su ostatci žrtvovanog djeteta u velikoj zemljanoj posudi kojoj su odbijeni dno i ručke. Pretpostavlja se kako je funkcija odbijenog dna neometan tok krvi žrtve u zemlju. Ručke su vjerojatno bile odbijene kako bi se onemogućilo premještanje posude. Pretpostavlja se povezanost žrtve s kultom plodnosti. Iznad ovog nalaza pronađene su dvije odrasle individue i jedno dijete. Možda je ovdje riječ o ukopu osoba visokog ranga i njihova djeteta na već „posvećenom“ mjestu (*Benac, 2012: 73*). Osim tog nalaza, J. Jančićević spominje i ostatke novorođenčeta koji su pronađeni u jami smještenoj u središtu građevine. Na drugom kraju te iste građevine pronađene su životinjske kosti, zajedno s pepelom. Po njemu, ovdje se možda radi o kultnom objektu u kojem je žrtvovano dijete (*Jančićević, 1986: 45*).

Žrtvovanje djece spominje se i u literaturi koja se bavi neolitikom **Cipra**. Na lokalitetu **Kirokitija** ispod kamena koji je bio sastavni dio ognjišta pronađeni su ostatci jednogodišnjeg djeteta. Ispod praga kuće su pak pronađeni ostatci petogodišnjeg djeteta (*Težak-Gregl, 2011: 163*). E. Blake i A. B. Knapp ukope mrtvih unutar kuća na ovom lokalitetu datiraju otprilike 7000 godina prije Krista. Navedene ukope smatraju ostacima kulta predaka. Po njima, ovakav ritus upućuje na vjerovanje kako određeni duhovi iz spiritualne sfere moraju odobravati ovozemaljski život u nastambi za koju su vezani preko pokopa (*Blake, Knapp, 2005: 135*).

9. ŽRTVOVANJE DJECE U ENEOLITIKU EUROPE

9.1. ŽRTVOVANJE DJECE I METALURGIJA

9.1.1. VUČEDOL

Prilikom istraživanja koja je 1938. godine vodio R. R. Schmidt, na lokalitetu Gradac na Vučedolu otkriven je tzv. „Megaron ljevača bakra“, dimenzija 16 x 6 metara. Unutra su pronađene dvije peći, a vani čak tri (*Durman, 2006: 49*).

Ispod kuće, ukopana u nešto stariji (badenski) sloj, otkrivena je katakombna grobnica vučedolske kulture s ostacima petero djece (Slika 5). Od pet kostura, tri su bila novorođenčeta, jedno dijete je u trenutku smrti imalo između 1 i nekoliko mjeseci, dok su posljednji ostatci pripadali djetetu čija je dob iznosila između 1 i 4 godine. Pronađeni su ispod onoga što bi bilo idealno sjedište glavne prostorije „Megarona“. Ovo otkriće nije neobično ako znamo kako su stari narodi poistovjećivali izvore, rudnike i spilje s rodnicom Zemlje – Majke. Smatrali su kako je sve ono što se nalazi u Zemljinoj utrobi živo te dozrijeva. Po toj logici, minerali iskopani iz rudnika su isto što i embriji, vađenje rude odgovara prisilnom porodu, a talionička peć je isto što i umjetna rodnica u kojoj minerali dovršavaju svoj razvoj započet u utrobi Zemlje (*Durman, 2006: 50*).

9.1.2. ETNOGRAFSKE USPOREDBE

Antropološke paralele imamo kod plemena Acheva u državi Malawi. Oni izazivaju namjerne trudove kod žene te fetus spaljuju u iskopanoj jami iznad koje se gradi peć. Cijeli proces prate točno određeni rituali (*Durman, 2006: 51*). Eliade, kojega u svojim radovima citira i A. Durman, smatra kako postoje dva moguća razloga žrtvovanja fetusa. Prvi bi bio prenošenje „životne zalihe“ u metalurški proces. Drugi razlog, koji se češće spominje u literaturi, bilo bi ubrzavanje sazrijevanja metala u peći, odnosno prijevremeno rađanje koje fetus svojim poistovjećivanjem s metalom ubrzava (*Eliade, 1978: 74*). Čak i stari babilonski tekstovi govore o magijskoj ulozi fetusa i važnosti njegova prinošenja za ranu metalurgiju: „Kada budeš pripravljaao plan peći za rude, treba da izabereš pogodan dan. Dok oni budu gradili peć ti ćeš donijeti embrije (rođene prije vremena). Ti ćeš im donijeti nužne žrtve ljevanice: na dan kada staviš rudu u peć, prinijet ćeš pred embrijima žrtvu; postaviti ćeš kadionicu s tamjanom...“ (*Durman, 2006: 51*). Slične teorije o povezanosti ritualnog žrtvovanja fetusa u ranoj metalurgiji također donose M. Rotea i suradnici u svom radu o metalurgiji Transilvanije. Slažu se kako ljudi u početku vjeruju da minerali rastu kao embriji/fetusi unutar Zemlje, te za rane metalurge, obrada metala poprima porođajnu dimenziju (*Rotea et al., 2011: 10*).

9.1.3. UTILITARNOST U POZADINI RITUALA

Zanimljivu misao iznose Goldhahn i Østigård u svom članku iz 2008. godine. Oni spominju kako je žrtvovanje djece/fetusa moglo imati i svoju praktičnu stranu te da tehnologiju i ideologiju ne treba nužno razdvajati. Naime, svako ljudsko ili životinjsko tijelo djelomično se sastoji od masnog tkiva koje se lako zapali i povećava temperaturu u metalurškoj peći (*Goldhahn, Østigård, 2008: 216*).

Određena temperatura je jedan od ključnih čimbenika metalurgije jer o njoj često ovisi uspjeh cijeloga procesa. Po autorima članka, jedini način za postizanje temperature dovoljno visoke za otapanje rude u počecima razvoja metalurgije moralo je biti dodavanje nekog masnog tkiva u vatru, ljudskog ili životinjskog. U tom kontekstu nije bilo bitno je li osoba ili životinja već prije bila mrtva ili je ubijena za potrebe samog procesa, bitan je bio konačni rezultat. Zbog toga je u početku metalurgija za ljude bila nadnaravan, gotovo čaroban i božanski proces (*Goldhahn, Østigård, 2008: 226*).

10. ŽRTVOVANJE DJECE U BRONČANOM DOBU EUROPE

Zanimljivi ljudski ostatci pronađeni su u **Knosu** na Kreti, poznatom grčkom otoku prepunom arheoloških lokaliteta iz brončanoga doba. Razbacane i pomiješane kosti nalazile su se na podu male sobe na zapadu kuće iz faze LM IB, datirane otprilike u 1450. godinu prije Krista (Slika 6). Posebno su intrigantni tragovi rezanja koji su pronađeni na 37,5 % kostiju (*Wall et al., 1986: 333*). Kako su kosti pronađene razbacane bez nekog reda, istraživači su zaključili da se ovdje nije radilo o polaganju tijela u sobu (*Wall et al., 1986: 341*).

Analiza je pokazala da su pronađeni ostatci ukupno četvero djece, no nedostajali su pojedini dijelovi kostura. Točnije, pronađene su samo veće kosti, uglavnom s urezima. Pretpostavlja se da su urezi posljedica skidanja mesa s kostiju koje se odvijalo u nekom drugom dijelu kuće (*Wall et al., 1986: 342*). Slični urezi zapaženi su na kostima ovce pronađenima u istom kontekstu s dječjima. Također, kosti lubanje pokazuju tragove vađenja mozga i odvajanja glave od ostatka tijela (*Wall et al., 1986: 373*). Proučavanjem kostiju antropolozi su uspjeli utvrditi dob dvoje od četvero djece. Mlađe je imalo 8, a starije 12 godina. Za ostala dva kostura nije bilo moguće utvrditi dob (*Wall et al., 1986: 378*). U trenutku smrti djeca su bila generalno dobrog zdravlja, što navodi na pomisao da nisu umrli prirodnom smrću. Na ritualnu smrt upućuje i odstranjivanje mozga, srca i pluća. Isti urezi na životinjskim i ljudskim kostima upućuju na pripremu mesa za kuhanje. Tome u prilog ide i pronalazak kućica jestivih puževa u istom sloju (*Wall et al., 1986: 386*). Wall i suradnici bavili su se detaljnim proučavanjem pronađenih ljudskih ostataka te na kraju svoga članka zaključuju kako su djeca najvjerojatnije ubijena jer nema tragova prirodne smrti. Navode da postoji mogućnost ritualnog žrtvovanja u kojem je meso imalo bitnu ulogu. Na to ih upućuju urezi koji su nastali odvajanjem mesa od kostiju koji ukazuju na odvajanje unutrašnjih organa. Uz to, pronalazak ostataka jestivih puževa u istome sloju s ljudskim i životinjskim kostima još je jedan dokaz pripreme mesa za kuhanje. Ritual se vjerojatno nije odvijao u istoj prostoriji u kojoj su kosti pronađene nego u kulturnoj sobi koja se nalazila u blizini i u kojoj su pronađeni ostatci rituala (*Wall et al., 1986: 388*).

S druge strane, Hughes se bavio arheološkim proučavanjem i rekonstrukcijom rituala iz Knosa. On smatra kako ovdje nije riječ o ljudskoj žrtvi i ritualnoj konzumaciji. Navodi kako urezi na dječjim kostima ukazuju na skidanje mesa prije ponovnog pokopa, tj. pokazatelj su sekundarnog ukopa, ne žrtvovanja. Neupitno je kako u Knosu imamo ostatke ritualne radnje, no po njemu ta radnja je sekundarni ukop, ne žrtvovanje djece (*Insoll, 2011: 159-160*).

11. ŽRTVOVANJE DJECE U ŽELJEZKOM DOBU EUROPE

11.1. PROSTOR ŠPANJOLSKE

Na lokalitetu **Pozo Moro** u Španjolskoj pronađen je izrazito zanimljiv ikonografski prikaz žrtvovanja, urezan na vanjski kamen mauzoleja (Slika 7). Datiran je između 500. i 490. godine prije Krista. Prikazuje gozbu za čudovište s ljudskim tijelom i dvije životinjske glave. Na prikazu se nalazi i figura s oštricom u ruci i glavom bika, no nažalost nešto je lošije sačuvana. Nama najzanimljiviji dio prikaza je zdjela iz koje vire dijelovi tijela male osobe. Pretpostavlja se da ovaj prikaz predstavlja žrtvovanje djece nekom božanstvu. Ovaj prikaz ima ikonografskih sličnosti s područjem istočnoga Mediterana, što ne začuđuje ako znamo da je navedeni dio Španjolske u željeznom dobu bio pod feničkim utjecajem (*Rundin, 2004: 426*). Lokalno je jedinstven te ga ne možemo povezati s nekim tekstom, iako bi se zbog prikaza figure s ljudskim tijelom i glavom bika mogao povezati s grčkom legendom o Minotauru (*Rundin, 2004: 428*). **Charles Kennedy** smatra kako dvoglavo čudovište predstavlja smrt. Loše sačuvaniya figura s glavom bika bi u tom slučaju mogao biti svećenik koji prinosi djecu za žrtvu (*Rundin, 2004: 435*). Ovaj prikaz žrtvovanja djece te popularni mit o grčkom Minotauru upućuju na isti ili sličan ritual koji se sačuvao u mitovima različitih europskih naroda (*Rundin, 2004: 439*).

11.2. OSTALI PRIMJERI ŽRTVOVANJA

U literaturi koja se bavi periodom *Villanova*, odnosno starijim željeznim dobom **Italije**, spominje se ritualno žrtvovanje djece vezano za zidanje građevina. Općenito, na grobljima ove kulture pronalazi se malo dječjih ostataka, što istraživače navodi na zaključak da djeca nisu bila punopravni članovi zajednice. Dječji kosturi su pronađeni ispod dijela građevina te se pretpostavlja da su žrtvovani božanstvu, uz prigodne rituale (*Hladíková, 2013: 60-63*). U željeznom dobu **Britanije** također je poznato žrtvovanje djece. Naime, izvan vrata kružnog hrama u Maiden Castleu (Dorset) pronađeno je tijelo djeteta. Hramski kontekst upućuje na ritualnu pozadinu pronalaska. Slične nalaze imamo i u Irskoj na lokalitetu Carrowjames (*Green, 1998: 185-186*).

Minuncije Feliks, kršćanski pisac s kraja 2. i početka 3. stoljeća nove ere opisuje dio željeznodobnih plemena te navodi kako Gali i plemena sjeverne Afrike žrtvuju svoju djecu Saturnu (*Green, 1998: 186*). On nije jedini izvor koji govori o keltskom žrtvovanju djece. Naime, na više keltskih lokaliteta u Europi pronađeni su dječji ostatci ispod ulaznih vrata bedema ili ispod podova stambenih zgrada koji se smatraju žrtvama (*Janičijević, 1986: 156*).

12. BLISKI ISTOK

Prostor Bliskoga istoka izrazito je važan u prapovijesti svijeta, pa tako i za žrtvovanje djece. Navedeni ritual često se spominje u pisanim izvorima, osobito u Bibliji. Nažalost, konkretno arheološko proučavanje je često teško izvršiti zbog nedostatka sistematike u obradi ostataka. Zbog toga sam se odlučila najviše koncentrirati na podatke koje crpimo iz Biblije i koji su nam bitni u etnološkom smislu, te na dječje ostatke iz velikih neolitičkih centara.

12.1. ŽRTVOVANJE DJECE NA BLISKOME ISTOKU

Na Bliskome istoku često su žrtvovani ljudi nižeg staleža, odnosno robovi, ratni zarobljenici i djeca. Pretpostavlja se kako je razlog manji broj prigovora od strane zajednice nego što bi bilo u slučaju ritualnog ubojstva pripadnika višeg ranga (*Schwartz, 2012: 5-6*). Također, žrtvovanje je pojedincu pružalo mogućnost isticanja društvenog položaja i pojačavanja socijalne diferencijacije. Naime, nije svima bilo omogućeno žrtvovanje, kao npr. strancima, robovima i često ženama. Žrtvovanje je bila određena povlastica (*Schwartz, 2012: 8*). Identificirati žrtvovanje na arheološkom materijalu i na ovome je prostoru teško. U korist arheolozima ide nekoliko stvari. Prva je često ponavljajuća priroda samog rituala koja njegove materijalne ostatke izdvaja od svakodnevnih, utilitarnih predmeta. Također, izrazito su nam korisni već spomenuti pisani tekstovi (Biblija) i ostatci ikonografskih prikaza. Uz to, moguće je povući i određene etnografske paralele koje pomažu osvijetliti neke nepoznate aspekte rituala (*Schwartz, 2012: 9*). Prepoznavanje ljudske žrtve u arheološkom materijalu jako je zahtjevno te ovisi o kontekstu, već spomenutom ponavljanju te veličini proučavanog uzorka. Hipotezu o žrtvovanju moguće je postaviti u slučaju pronalaska cijelog ili parcijalnog kostura u religioznom kontekstu, osobito ako imamo tragove nasilne smrti ili vezanih udova (*Schwartz, 2012: 12*). Što je veći broj takvih posmrtnih ostataka na nekom lokalitetu, žrtvovanje je vjerojatnije. No, bitno je razlikovati primarnu depoziciju kostiju od one sekundarne koja s manjom vjerojatnošću upućuje na ritualno žrtvovanje. Neke ljudske ostatke možemo interpretirati kao žrtvu i u slučaju pronalaska kostura u kontekstu arhitekture koja se inače veže za žrtvovanje (hram, oltar). Ovdje je važno dokazati da osoba nije pokopana u sakralnom kontekstu iz nekih drugih razloga, npr. ako se članovi zajednice i inače pokapaju u hramu ili sličnoj kulturnoj građevini. Također, bitno je isključiti nasilnu smrt koja je vezana za smaknuće, ubojstvo, borbu ili prirodnu nepogodu (*Schwartz, 2012: 13*). Kada na osnovi dokaza zaključimo da je osoba žrtvovana, onda pokušavamo rekonstruirati ostatke rituala, odnosno mjesto, vrijeme, način i uključene osobe. Taj dio nam često otežava fragmentiranost nalaza (*Schwartz, 2012: 14-15*).

12.2. ÇATALHÖYÜK

Çatalhöyük je jedan od najpoznatijih i najdugovječnijih neolitičkih lokaliteta te nepresušno vrelo informacija o gotovo svim aspektima neolitičkog života. Nalazi se u centralnoj Anatoliji. U kontekstu ove teme zanimljiv je zbog pronađenih ukopa djece ispod podnica građevina (Slika 8).

Sharon Moses je o njima pisala te smatra kako je ovdje riječ o žrtvovanju u trenutku gradnje nove kuće. Ona smatra kako direktnih fizičkih dokaza žrtvovanja nema, no koristi se izvorima iz etnoarheologije, povijesti te samim kontekstom pronalaska te smatra da su djeca odvojena od ostalih članova društva te da je njihova smrt rezultat ritualnog ubojstva (*Schwartz, 2012: 24*).

Također, Sh. Moses smatra kako je u Çatalhöyüku pronađeno najviše dječjih pokopa jer je žrtvovanje djeteta bilo ključno za početak izgradnje kulturnih građevina. Također, djeca su drukčije tretirana od odraslih. Njih čak 48% ima grobne priloge, dok taj postotak na ukupni broj pokopa iznosi tek 22%. Pronađeno je jako malo mladih i adolescenata, a u slučajevima pokopa odraslih ljudi uglavnom se radi o ženama (*Carter et al., 2015: 100*). Iako je za neolitičku zajednicu Çatalhöyüka uistinu bila karakteristična visoka stopa mortaliteta novorođenčadi, statistički je malo vjerojatno da baš u trenutku zidanja kuće veći broj djece umre pri porodu ili se rodi mrtvo. Naime, u određenom broju kuća pronađeni su ostatci većeg broja djece ispod podnica. Tako je ispod kuće 52 pronađen pokop starca sa šestero djece. Otvorena je i mogućnost skladištenja prirodno preminule djece do sljedećeg zidanja. Na to upućuje pronalazak djece u košarama u koje su možda spremljena nakon smrti (*Carter et al., 2015: 103*).

Pokopi ispod podnica vjerojatno su bili povezani s promjenama u životu građevine, kao što su njena gradnja ili napuštanje. Sličan ritual prisutan je i u PPNB slojevima 'Ain Ghazala u Jordanu. Također, približan ritual je zabilježen i na istočnom Mediteranu, kao i na Balkanu (već spomenuti Lepenski Vir). Teško je reći koja je pozadina ovog rituala. Možda su djeca bila pokopana kako bi „udahnula dušu“ građevinama. Na njihovim kosturima nisu pronađeni tragovi nasilja koji izravnije upućuju na žrtvovanje, no mogli su biti ubijeni i na način koji na kostima ne ostavlja vidljive tragove (trovanje, gušenje). Carter i suradnici navode i mogućnost poklanjanja mrtve djece. Naime, oni smatraju da je zajednica kojoj je dijete umrlo ili mrtvo rođeno mogla pokloniti tijelo djeteta zajednici koja je u tom trenutku gradila kuću. Tim činom bi dvije zajednice bile ritualno povezane (*Carter et al., 2015: 106*).

12.3. UMM EL-MARA

Lokalitet **Umm el-Mara** nalazi se u sjevernoj Siriji. Arheološki je materijal datiran u brončano doba, odnosno između 2800. i 1300. prije Krista. Osobito je zanimljiv nalaz grobnice 1 (Slike 9 i 10) koja je datirana u 2300. prije Krista. U grobnici je pronađeno više ljudskih ostataka koji uključuju ženu okruženu lončarijom i fragmentima srebra, dva odrasla muškarca, dijete u dobi od 3 do 5 mjeseci položeno blizu ulaza u grobnicu te dvije mlade žene s bebama u dobi od 1 do 3 mjeseca (*Schwartz, 2012: 15*). Uz žene su pronađeni osobni ornamenti od zlata i srebra te *lapis lazuli*. Muškarci su bili siromašnije opremljeni. Ukopi su izvršeni u dvije faze od kojih zadnja uključuje vjerojatno istovremeni ukop muškaraca i žena s djecom. Postoji više teorija o uzroku smrti. Tragovi gorenja nisu pronađeni, kao ni tragovi ozbiljnijih ozljeda. Smrt u borbi malo je vjerojatna zbog različitog spola i dobi pokojnika. Otvorena je mogućnost međudinastičkih sukoba (*Schwartz, 2012: 16*). Što se tiče epidemije ili neke zarazne bolesti, paleopatološke analize su izvršene, no nisu isključile ni potvrdile neku zaraznu bolest kao uzrok smrti. Postoji mogućnost kako bolest nije ostavila vidljive tragove (*Schwartz, 2012: 17*).

Drugo moguće objašnjenje ove grobnice je ritualno žrtvovanje dviju žena visokog društvenog ranga te njihov pokop s bogatim grobnim priložima i vlastitom djecom. Analize su pokazale da su svi umrli nedugo nakon poroda. Muškarci su možda pokopani kao njihova pratnja u zagrobni život. Na tragovima pokojnika nisu pronađeni tragovi nasilja što nužno ne znači da nasilja nije bilo. Određeni načini ubijanja i žrtvovanja ne ostavljaju tragove na kostima (*Schwartz, 2012: 17*). Na ritualno žrtvovanje žena i djece upućuje pokop neuobičajen za to područje i bogati grobni prilozi. Možda su žene bile svećenice nekog kulta u kojem je žrtvovanje imalo bitnu ulogu. Ovaj nalaz je jedinstven, no nažalost poprilično fragmentiran te je teško donijeti konkretan zaključak. Ako se ovdje uistinu radi o žrtvovanju, ne znamo gdje su ubijeni, tko su oni bili ni kako je izgledala ceremonija. Poznato nam je samo njihovo posljednje počivalište (*Schwartz, 2012: 18*).

Na žrtvovanje upućuju i instalacije A-G pronađene u blizini grobnice 1 (Slika 11). U njima su pronađeni ostatci žrtvovanih životinja i novorođenčadi. Ovdje se vjerojatno radi o prinosu božanstvima (*Schwartz, 2012: 20*). Žrtvovanje životinja može se potvrditi s nešto većom sigurnošću te datirati otprilike u vrijeme pokopa u grobnici 1. O ulozi novorođenčadi je teško govoriti. Kontekst pronalaska upućuje na žrtvovanje. Jedno dijete je bilo mrtvorodeno, no svi ostali su imali do nekoliko mjeseci. Nije jasno što rade u kontekstu rezerviranom isključivo za žrtvovane životinje. Možda su i oni bili žrtvovani i prineseni određenom božanstvu (*Schwartz, 2012: 22-23*).

12.4. OSTALI PRIMJERI ŽRTVOVANJA

Osim ova dva opširnije obrađena lokaliteta, na Bliskome istoku postoji još nekoliko nalaza koji se povezuju s ritualnim žrtvovanjem djece. Ispod hrama na lokalitetu **Tepe Gawra** pronađeno je pet dječjih ukopa koji se razlikuju od uobičajenog pokopnog ritusa u naselju (*Težak-Gregl, 2011: 163*).

Na malom oltaru kraj Amana u Jordanu pronađeno je mnogo spaljenih kostiju. Većina njih je pripadala djeci. Arheolozi nisu uspjeli utvrditi radi li se u ovom slučaju o žrtvovanju djece ili možda o uobičajenoj kremaciji (*Religije svijeta: 71*). Na žrtvovanje bi mogla upućivati blizina oltara.

U literaturi se u sličnom kontekstu spominju još i **Nuzi**, **Chagar Bazar** te **Tell Brak**. Također, na ovim lokalitetima kosturi novorođenčadi i djece pronađeni su pokraj i ispod zidova hramova ili kultnih građevina (*Recht, 2010: 172*).

Znanstvenici se ne slažu oko tumačenja ovih ostataka. **Ellis** smatra da nema dovoljno čvrstih dokaza koji bi potkrijepili teoriju o žrtvovanju. **Green** s druge strane smatra da je žrtvovanje jedino logično objašnjenje položaja grobova koji se razlikuju od ostatka pokopa na istom lokalitetu. Uz to, smatra kako ritualno žrtvovanje potvrđuje kontekst u kojem su pronađeni, odnosno blizina oltara i ostalih votivnih žrtava (*Recht, 2010: 172*).

Problem kod ovih lokaliteta jest nepostojanje tragova drukčijeg tretiranja žrtava na arheološkom materijalu. Na žrtvovanje bi sigurnije upućivali tragovi vezanja, rezanja ili dekapitacije. Arheološki je ovdje teško razlučiti prirodnu smrt i moguće žrtvovanje (*Recht, 2010: 172*).

Najvažnija stavka zbog koje se navedeni pokopi uopće smatraju žrtvama jest njihova neuobičajena lokacija vezana za vjerske građevine. Također, kod svih ovih pokopa upadljiv je nedostatak grobnih priloga koji su inače uobičajeni u pokopima na istom lokalitetu. Sve to nas može navesti na pomisao o ritualnom žrtvovanju, no ne možemo o njemu govoriti sa stopostotnom sigurnošću (*Recht, 2010: 172-173*).

12.5. ŽRTVOVANJE DJECE U BIBLIJI

Biblija nam je glavni dostupan povijesni izvor za proučavanje židovskog naroda na Bliskom istoku. Središnji dio Biblije, Petoknjižje, posljednju redakciju doživljava u 5. stoljeću prije Krista te sadrži skup različitih usmenih tradicija koje započinju u 10. stoljeću prije Krista. Ostatak tekstova zapisan je negdje između 10. i 3 stoljeća prije Krista (*Matthiae*, 2007: 473). Suvremenim metodama biblijske pripovijesti se uspoređuju s arheološkom dokumentacijom i ostalim poznatim spisima. Iz toga znamo kako je biblijska kronologija do 1000. godine prije Krista nešto nesigurnija, monarhijsko razdoblje do 700. prije Krista je nešto pouzdanije te od 700. do kraja zapisa kronologija gotovo sigurna (*Matthiae*, 2007: 473). Biblijske priče su zapravo zapisi ideja, vjerovanja i motiva preuzetih iz raznih tradicija židovskog okruženja – davnoga Bliskog istoka. Koristan su izvor informacija, no bitno je prvo razumjeti njihovo značenje i potencijalnu važnost za arheologiju (*Boehm*, 2004: 145). U ovom poglavlju bih se željela usredotočiti isključivo na dijelove Biblije koji spominju žrtvovanje djece.

Žrtva je integralni dio hebrejskih rituala i štovanja. Ključna je ideja o krvi koja okajava grijehe ili ostvaruje vezu između čovjeka i Boga. Što je žrtva vrijednija, efekt je snažniji. Kao najveća žrtva često se spominje prvorodeni sin (*Sales*, 1957: 113). **Sales** navodi kako sve religije koje zahtijevaju žrtvu dolaze do ljudske jer se vode teorijom koja kaže kako vrijednija žrtva daje veću moć onome koji ju prinosi (*Sales*, 1957: 112). **Roland de Vaux** s druge strane piše o žrtvovanju prvorodenaca i navodi kako je nelogično postojanje zakona u bilo kojem narodu koji nalaže isključivu eliminaciju prvorodenaca, prvenstveno radi održavanja populacije. On dijelove o žrtvi prvorodenaca tumači kao sliku apsolutne ovisnosti svega stvorenoga o Stvoritelju. Drugim riječima, prvorodenci se posvećuju Bogu, no ne žrtvuju u doslovnom smislu riječi, kao na primjer u priči o Samuelu (*Bauks*, 2007: 69).

Iako Petoknjižje isključivo kaže kako je žrtvovanje djece strogo zabranjeno, Izraelci su ipak u početku prinosili žrtve (*Tucker*, 1999: 36). S vremenom su ljudske žrtve zamijenjene životinjskima, iako su se u vrijeme osobito velikih kriza vraćali ljudskim žrtvama (*Sales*, 1957: 113). Taj ritual je vjerojatno postojao i prije prvih biblijskih zapisa. Točno podrijetlo, kao ni razlozi žrtvovanja, nisu nam poznati. **H. H. Rowley** navodi tri teorije o razlozima žrtvovanja. Prva je povezivanje štovalaca s bogom kroz zajedničku konzumaciju žrtvovane životinje. Druga je dar bogu, odnosno molitva za nešto. Treća je otpuštanje vitalne sile smrću živog bića. Slaže se da pojavu ljudske žrtve ne možemo smjestiti u određeni trenutak (*Sales*, 1957: 112). Ipak, postoji i dio istraživača koji ljudsku žrtvu smatraju neprihvatljivom i stoga nedopustivom u području antropologije i religije. Po njima, ne javlja se u Bibliji, a tamo gdje se spominje u kontekstu je averzije prema poganskim kultovima (*Bauks*, 2007: 57).

12.5.1. ABRAHAM I IZAK

„Bog nastavi: 'Uzmi svoga sina, jedinca svoga Izaka koga ljubiš, i pođi u krajinu Moriju pa ga ondje prinesi kao žrtvu paljenicu na brdu koje ću ti pokazati.'“ (Post, 22: 2)

Židovska povijest započinje s Abrahamom koji je živio u južnoj Mezopotamiji, u gradu Uru, oko 19. stoljeća prije Krista. Priča o **Abrahamu i Izaku**, *Akedah*, je vjerojatno najpoznatiji primjer žrtvovanja djece. Abraham, praotac židovskog naroda, bio je besprijeckorno poslušan Bogu. Naređeno mu je da žrtvuje ono najmilije, sina jedinorođenca (*Tucker, 1999: 35*). Iako nevoljko, Abraham pristaje. U posljednjem trenutku Bog ga sprječava te on žrtvuje ovna umjesto sina Izaka. Abrahamova priča jedna je od onih koje impliciraju kako je najveća moguća žrtva prvorodeni sin. Ipak, biblijski zapis želi reći kako Bog Izraela ne zahtjeva takvu žrtvu nego je dovoljna zamjenska životinja (*Sales, 1957: 112*).

Tradicionalni pristup koji je prihvaćen u literaturi kaže da su priče o Abrahamu, osobito *Akedah*, konstruirane kao polemika protiv žrtvovanja djece. Mit o žrtvovanju djece bio je podloga, no kraj je drukčiji: Bog ne želi Izakovu smrt. Ove priče su smatrane rekretnicom u vjerovanjima i distinkcijom Židova od pogana (*Boehm, 2004: 145*). Najveća razlika između Abrahama i pogana je sam razlog žrtvovanja. Pogani žrtvuju kako bi umirili ili potkupili bogove, žrtvuju u trenucima velikih katastrofa. Ovdje Bog zahtjeva žrtvu, ne predlaže ju Abraham, i on ju prekida (*Boehm, 2004: 146*).

12.5.2. MEŠA I JIFTAH

Još su dvije priče o žrtvovanju djece poznate iz Biblije. Prva je ona o **Jiftahu** koji se zavjetovao da će žrtvovati prvu osobu koja ga dočeka ako se sretno vrati iz bitke. Dočekala ga kćer jedinica koju je nevoljko žrtvovao (*Boehm, 2004: 148*).

„I Jiftah se zavjetova Jahvi: 'Ako mi predaš u ruke Amonce, tko prvi iziđe na vrata moje kuće u susret meni kada se budem vraćao kao pobjednik iz boja s Amoncima bit će Jahvin i njega ću prinijeti kao paljenicu.'“ (Suci, 11: 30-31)

„Kada se Jiftah vratio kući u Mispu, gle, iziđe mu u susret kći plešući uza zvuke bubnjeva. Bijaše mu ona jedinica, osim nje nije imao ni sina ni kćeri. Ugledavši je, razdrije svoje haljine i zakuka: 'Jao, kćeri moja, u veliku me tugu bacaš! Zar mi baš ti moraš donijeti nesreću! Zavjetovah se Jahvi i ne mogu zavjeta poreći.' Ona mu odgovori: 'Oče moj, ako si učinio zavjet Jahvi, učini sa mnom kako si se zavjetovao, jer ti je Jahve dao da se osvetiš Amoncima, svojim neprijateljima.'“ (Suci, 11: 34-36)

Druga knjiga o Kraljevima govori o **Meši**. Oko 849. godine prije Krista Meša, kralj Moaba, žrtvovao je svog sina na zidinama grada dok su bili pod izraelskom opsadom (*Sales, 1957: 113*). Kada je vidio kako gubi bitku protiv neprijateljskog kralja, Meša je spalio svog sina, nasljednika. Izraelci su se povukli i grad je bio spašen (*Boehm, 2004: 149*). Žrtvu je, sudeći po informacijama s Mešinog stupa uklesanog 830. godine prije Krista, posvetio Kemošu, nacionalnom bogu Moaba, kraljevstva istočno od rijeke Jordan. Kemoš je u izvorima opisan slično kao bog Izraelaca. Naime, u početku je on ljut na svoju zemlju te ju predaje neprijateljima. Ipak im na kraju oprašta i pomaže u pobjedi protiv neprijatelja. Meša, kralj Moabljana, postavio je stup u Kemošov hram u Diabonu te mu posvetio zarobljenike i ratni plijen (*Religije svijeta: 70*).

„Kada je moapski kralj vidio da neće izdržati bitku, uze sa sobom sedam stotina ljudi naoružanih mačevima, pokuša se probiti i doći do kralja edomskog, ali ne uspje. Tada uze svoga sina prvenca, koji ga imaše naslijediti, i prinese ga kao paljenicu na zidu. To se tako silno zgadilo Izraelcima te odoše od njih i vratiše se u svoju zemlju.“ (2 Kr, 3: 26-27)

Iz Starog Zavjeta nam je vidljivo kako su prošle religije (predkršćanske i predislamske) vjerojatno upražnjavale žrtvovanje djece u nekom obliku. No, biblijski odlomci koji spominju žrtvovanje jasna su upozorenja protiv tog rituala (*Taylor, 2011: 97*). Ako pogledamo ove tri biblijske priče kao cjelinu, manje nam je važno opisuju li stvarni povijesni događaj ili su zapisi priča i mitova. Iako ih dijeli određena vremenska i prostorna distancija, sve priče imaju isto podrijetlo, isti zajednički mit o žrtvovanju djece (*Boehm, 2004: 150*). To nas upućuje kako je žrtvovanje djece u nekom obliku moralo postojati, možda ne u konkretnom slučaju osoba koje su se zvale Abraham, Jiftah ili Meša, ali sigurno u povijesti židovskog naroda ili njihovih neposrednih susjeda. Priče nam daju i ilustraciju odnosa roditelja prema samom činu žrtvovanja. U Mešinom slučaju ne možemo iščitati potencijalne emocije. Pretpostavljamo kako je sin, osobito onaj koji ima naslijediti prijestolje, u očima oca izrazito vrijedan. No, u slučaju kada je njegov grad na samom rubu propasti i pada u neprijateljske ruke, Meša ga je spreman žrtvovati bez previše oklijevanja.

Kod Abrahama i Jiftaha situacija je nešto drukčija. Obadvojica žrtvuju ono što im je najvrjednije, jedino dijete. Također, obadvojica pokazuju znakove negodovanja, iako na kraju pristaju na žrtvovanje. Razlikuje ih to što Abrahamu Bog naređuje žrtvovanje koje na kraju On i sprječava, dok Jiftah s druge strane vjeruje u opravdanost ljudske žrtve u ekstremnim situacijama i na kraju ispunjava obećanje te žrtvuje kćer jedinicu (*Bauks, 2007: 66*).

12.5.3. MOLEK

Žrtvovanje djece u Bibliji se najčešće povezuje s poganskim bogom Molekom. Dio istraživača ga povezuje sa Baal Hamonom, vrhovnim božanstvom feničkih kolonija. Baal Hamon je bio bog Sunca kojemu su kao žrtve prinošena djeca (*Janićijević, 1986: 85*). O Baalu i žrtvenim prinosima kod Feničana nešto ću više reći u zasebnom poglavlju.

„Ne smiješ dopuštati da koje tvoje dijete bude žrtvovano Moleku; ne smiješ tako obeščašćivati ime Boga svoga. Ja sam Jahve!“ (*Lev, 18: 21*)

"Kaži Izraelcima: 'Tko god, Izraelac, ili stranac koji živi s Izraelcima, ustupi svoje čedo Moleku, mora se smaknuti; narod zemlje neka ga kamenuje.' Ja ću se okrenuti protiv toga čovjeka i odstraniti ga iz njegova naroda, jer je on, ustupivši svoje čedo Moleku, okaljao moje Svetište i obeščastio moje sveto ime. A ako narod zatvori svoje oči nad tim čovjekom kad svoje čedo ustupi Moleku te ga ne smakne, ja ću se suprotstaviti tome čovjeku i njegovoj obitelji; odstranit ću ih iz njihova naroda, njega i sve koji poslije njega pođu za Molekom da se podaju bludu s Molekom.“ (*Lev, 20: 1- 5*)

Molek je bog koji se najčešće povezuje sa Suncem, kao i Baal. Njemački somitolozi smatraju kako riječ molek/moloh (*molh*) označava sam obred žrtvovanja ljudi i životinja. Naknadno se ta riječ uzima kao ime božanstva koje je vjerojatno bilo povezano s Baal Hamonom (*Janićijević, 1986: 85*). Na istovjetnost Baala i Moleka upućuju i sljedeća dva stiha iz Biblije:

„Baal podigoše uzvišice u Dolini Ben Hinomu, i sinove i kćeri svoje Moleku kroz oganj provodiše - što im ja nikad ne zapovjedih; ni na um mi ne pade da bi činili takve gadosti niti da bih Judu pustio u takav grijeh.“ (*Jer, 32: 35*)

„I zato što pogradiše uzvišice Baalove da mu spaljuju sinove kao žrtve, a to im ja nikada ne naredih niti zapovjedih, niti mi je takvo što na um palo.“ (*Jer, 19: 5*)

Ovdje vidimo isti kontekst, no na drugom mjestu Molekovo ime zamjenjuje Baal, što nam govori kako je vjerojatno riječ o istom božanstvu. Žrtvovanje djece u Izraelu i Judeji trajalo je sve do 622. godine prije Krista kada judejski kralj Jošija ukida sve poganske kultove osim Jahvinog i uništava poganske žrtvenike (*Janićijević, 1986: 85*). Ishodište žrtvovanja djece Moleku/Baal Hamonu/bogu Sunca bila je dolina Ben Hinom („dolina sinova Enomovih“) u podnožju Siona, južno od Jeruzalema. U židovskoj i kršćanskoj tradiciji to mjesto je postalo ukleto te kasnije postaje svojevrsna eshatološka slika pakla (*Janićijević, 1986: 87*). Mjesto žrtvovanja se zvalo Tophet i na njega ću se kasnije vratiti u poglavlju o Feničanima.

13. ETNOGRAFSKE USPOREDBE

Etnografske paralele u arheologiji, osobito onoj prapovijesnoj, potrebno je koristiti s velikim oprezom. Analogije se nikada ne bi smjele koristiti za potvrdu neke hipoteze, recimo pogrebnog rituala ili odnosa prema djeci. Svrha analogija bi trebala biti isključivo ilustracija kulturološke raznolikosti (*Pawleta, 2004: 191*).

13.1. JUŽNA AMERIKA

S tim na umu, donosim dvije zanimljive paralele s **Južnom Amerikom** o kojoj nam pišu španjolski osvajači, te s **Feničanima** koji se javljaju na samom početku razvoja velikih antičkih civilizacija i ostaju zabilježeni u njihovim pisanim izvorima. Ne mogu reći kako neki od zaključaka vezanih za navedene narode direktno vrijede i za stariju prapovijest, no smatram ih zanimljivom ilustracijom koja nam može baciti novo svjetlo na već poznata otkrića.

Plemena **Južne Amerike**, konkretno Inke i Azteci, djetinjstvo su smatrali vremenom čistoće koja je omogućavala direktnu komunikaciju s bogovima. Sama nevinost jednog djeteta omogućuje mu lakšu povezanost s onim što su smatrali svetim. Tako su **Azteci** recimo djecu žrtvovali u vrijeme velikih suša (*Hutson, 2015: 63*). Ova situacija je sama po sebi paradoksalna jer na jedan način bespomoćna djeca u sebi imaju moć komunikacije s bogovima. U isto vrijeme su subjekt i objekt rituala (*Hutson, 2015: 67*).

Španjolski izvori donose podatke o *capacochi*, ritualnom žrtvovanju u narodu **Inka** (Slika 12). Kod proučavanja ovih spisa moramo imati na umu tadašnje mišljenje španjolskih osvajača o narodima koje su zatekli u Južnoj Americi. Više no jednom ti opisi nisu realni ni objektivni. Ipak, neke podatke možemo izvući. Tako saznajemo da su u slučaju rituala *capacocha* djeca zakopana u zemlju, što je metafora za sijanje, odnosno žrtva je u službi kulta plodnosti. Kod Inka je zanimljivo da o žrtvovana djeca moraju biti dovoljno stara kako bi mogla smisleno razgovarati jer moraju moliti mrtve pretke blagostanje za svoju zajednicu (*Scott, 1999: 111-112*). Dio izvora spominje da su, osim djece, u istom ritualu ponekad žrtvovane životinje, kao i skupocjeni predmeti (zlatu, srebro, školjke, perje, skupocjene tkanine, deve). Također, ti izvori navode da je povod žrtvovanju mogla biti i smrt cara, rađanje prijestolonasljednika ili velika pobjeda u ratu. Svi izvori se mahom slažu da je bilo bitno da su djeca u dobi između 4 i 10 godina te da nemaju nekakvih fizičkih nesavršenosti, neokaljani su i djevičanski (*Bray et al., 2005: 83*).

13.2. FENIČANI

Feničani se spominju u mnoštvu grčkih i latinskih tekstova od 5. st. pr. Kr. do 5. st. nove ere. Ti spisi govore kako su žrtvovali stare, mlade, bogate, siromašne, vlastitu djecu, kupljenu „zamjensku“ djecu, prvorodne sinove, najdražu djecu – više njih ili samo jedno. Žrtvovali su ih u vrijeme osobne krize ili u vrijeme rata. Diodor Sikulski (1. st. pr. Kr.) spominje napad na Kartagu 310. god. pr. Kr. kada je 200 djece plemenitog roda trebalo biti žrtvovano Baal-Hamonu. Dio roditelja nije želio žrtvovati svoju djecu te su u siromašnim dijelovima grada kupili „zamjene“. Grad je razoren, ljudi zaduženi za rituale otkrili su pokušaj prevare te su „prava“ djeca svejedno žrtvovana tako što su položena u ruke velikoga brončanog Kronosa te odatle upala direktno u vatru (*Scott, 1999: 108*). Iz ovog zapisa vidljivo je kako se nisu svi članovi društva slagali s uobičajenim vjerskim praksama. Ne možemo reći ni kako su svi roditelji dobrovoljno žrtvovali svoju djecu, što je vidljivo iz postojanja tržišta djecom u siromašnijim dijelovima grada. Srećom, kasnije su ljudske žrtve zamijenjene životinjskim. Pri ovim opisima rimski pisci se zgražaju, iako je žrtvovanje djece poznato i u njihovoj kulturi. Razlika je u tome što su Rimljani žrtvovali samo djecu staru do 40 dana. Smatrali su Feničane „barbarima“ jer su oni žrtvovali i djecu staru 3 do 4 godine koji su po Rimljanima punopravni članovi obitelji (*Scott, 1999: 108*).

Lokalitet koji se često u literaturi spominje je kartaški **Tophet**, pokopni prostor na periferiji grada u kojem su pronađeni kremirani ostatci djece i životinja (*Schwartz et al., 2012: 738*). Ime je dobio po kulturnom mjestu za žrtvovanje ljudi koje se spominje u Starom Zavjetu. Schwarz i suradnici smatraju kako ovo nije bilo isključivo mjesto žrtvovanja, nego pokopno mjesto za djecu, neovisno o razlogu smrti. Tu teoriju temelje na činjenicama da je u kartaškom društvu vladala velika smrtnost djece koju oni do određene dobi nisu smatrali punopravnim članovima društva. Zbog toga je njihov pokopni prostor bio izdvojen. Također, smatraju da su izvori koji spominju žrtvovanje djece u najboljem slučaju pretjerani te ih drži za anti-kartašku propagandu (*Schwartz et al., 2012: 739*). Navodi i kako je izrazito važno antičke izvore uzeti s određenom zadržkom (*Schwartz et al., 2012: 744*). Također, biblijske izvore koji spominju često i sustavno žrtvovanje smatraju nepouzdanim, iako se slažu da su ljudi na ovom mjestu povremeno žrtvovani (*Schwartz et al., 2010: 1*). Uz to, njihova su istraživanja pokazala da među djecom koja su tu pokopana postoji i određen broj djevojčica, što poništava izvore koji spominju žrtvovanje isključivo prvorodenih sinova (*Schwartz et al., 2010: 9*).

Sa Schwartzom se ne slažu Patricia Smith i njezini kolege koji su također analizirali posmrtno ostatke iz Topheta. Na samom lokalitetu je, osim urni s ostatcima pokojnika, pronađeno i dosta kamenih stela (*Smith et al., 2011: 859*). Dob većine djece iznosi između 1 i 1,49 mjeseci što po njima označava skupinu djece koja je inače prinošena kao žrtva. Uz to, postoje i već spomenuti pisani izvori koji tu žrtvu spominju. Po njima je i ikonografija, odnosno urezi i natpisi na stelama, potvrda ove teorije (*Smith et al., 2011: 860*). Njihovo istraživanje samo je jedno od tri nezavisna istraživanja u kojima je, po njima, potvrđeno žrtvovanje djece koje se spominje u pisanim izvorima (*Smith et al., 2013: 1196*). Uz to, smatraju kako je dob većine pokojnika te sličan način tretiranja životinja dovoljan razlog za potvrdu postojanja žrtvovanja djece (*Smith et al., 2013: 1197*).

13.3. RAZLIKE I SLIČNOSTI

Nakon ovih informacija nameće se očito pitanje: koja je bila cijena žrtvovanja djece? Jesu li ta djeca dobrovoljno žrtvovana ili su se roditelji protivili? Javlja li se kod roditelja žaljenje zbog smrti djeteta i zbog njihove uloge u tom procesu? Odgovoriti na ova pitanja gotovo je nemoguće. Samim njihovim postavljanjem mi namećemo naš današnji sustav vrijednosti društvima koja odavno ne postoje. Nama je teško gledati kroz njihove oči i razumjeti njihove postupke jer smo drukčije emocionalno uvjetovani (*Scott, 1999: 115*).

Zbog navedene činjenice moramo se potruditi biti objektivni i držati se materijalnih, arheoloških izvora pri stvaranju hipoteza. U ovom slučaju poneku informaciju o emocionalnoj podlozi žrtvovanja djece možemo izvući iz pisanih izvora. Tako znamo da je kod Feničana samo društvo zahtijevalo ovakvu žrtvu, roditelji su na to bili obavezni. Iz pokušaja „varanja“ kupovinom siromašne djece vidljivo je kako svi roditelji nisu dobrovoljno ispunjavali svoje obaveze te su pokušavali prevariti sustav. Iz izvora saznajemo i kako nisu mogla biti žrtvovana mrtvorodena djeca. Obično su se žrtvovala muška, prvorodena i živorođena djeca. To znači da sama smrt djeteta nije dovoljna za ritual, odnosno za zadovoljavanje božanstava jednako su bitni ubojstvo i proces žalovanja. Roditelji su nakon smrti djeteta bili ožalošćeni te upravo ta njihova patnja udobrovoljava božanstvo (*Scott, 1999: 116*).

S druge strane, narodi Južne Amerike u podjednakom su broju žrtvovali mušku i žensku djecu. Odrasle ljudske žrtve uglavnom su bile vezane za rat, a dječje za rituale plodnosti. Oni su smatrali žrtvovanje djece privilegijom koju su rado ispunjavali jer je, uz naklonost bogova, i njihov društveni status rastao. Za njih je vrijedila misao da je samo ono dragocjeno vrijedno žrtvovanja (*Scott, 1999: 117*).

13.4. NARODNE PJESME

Etnološke paralele žrtvovanja djece možemo pronaći i u nešto novijim narodnim pjesmama s nama geografski bliskog područja. Jedna od njih je i „Zidanje Skadra“ koje opisuje podizanje istoimenog grada na rijeci Bojani. Tri brata Mrnjavčevića – kralj Vukašin, vojvoda Uglješa i Gojko tri su godine neuspješno pokušavala podići grad, no vile su im svaku noć rušile ono što bi oni za dana napravili. Početkom četvrte godine neuspješnog zidanja obratila im se vila i zatražila žrtvu u vidu dvoje djece (*Janićijević, 1986: 28*).

„Ne mož, kralje, temelj podignuti,
A kamoli sagraditi grada,
Dok ne nađeš dva slična imena,
Dok ne nađeš Stoju i Stojana,
A oboje brata i sestricu,
Da zazideš kuli u temelja.“

Kako braća nisu uspjela pronaći odgovarajuću djecu, vila im je ponudila drugo rješenje.

„No eto ste tri brata rođena,
U svakoga ima vjerna ljuba;
Čija sjutra na Bojanu dođe
I donese majstorima ručak,
Zidite je kuli u temelja:
Tako će se temelj obdržati,
Tako ćete sagraditi grada.“

Vukašin i Uglješa su prekršili riječ te upozorili svoje žene. Gojkova žena je zazidana u temelje te je grad napokon podignut (*Janićijević, 1986: 28*). Znamo kako se u pjesmi spominju povijesne ličnosti iz 14. stoljeća te da je grad podignut stoljećima prije toga, u rimsko doba, što nas upućuje na mitsko-ritualnu osnovu pjesme. Motiv žrtvovanja čovjeka (djeteta) kako bi se održala građevina prisutan je u narodnim pjesmama diljem Balkana i vjerojatno odražava neki vid kolektivnog pamćenja (*Janićijević, 1986: 29*). Po Janićijeviću, rasprostranjenost i višestoljetno održavanje motiva žrtvovanja u narodnom folkloru upućuje na njegovo ogromno značenje za primitivno mišljenje i razvoj civilizacije samih žrtvenih običaja. U početku su ljudi vjerovali da žrtvovanjem mogu udobrovoljiti prirodnu sreću i osigurati opstanak u kaotičnom svijetu. Zamjenjivanje i ublažavanje ljudske žrtve životinjskom, po njemu je, posljedica razvoja čovjekove svijesti o vlastitoj moći što je za posljedicu imalo potiskivanje ranijih krvavih običaja nešto bezbolnijima (*Janićijević, 1986: 35*).

14. STAV RODITELJA PREMA ŽRTVOVANJU

Pisati o mišljenju osobe koja je davno umrla i iza sebe ostavila ograničen arheološki materijal poprilično je nezahvalno. Ipak, kognitivna arheologija se bavi upravo proučavanjem načina mišljenja u prošlosti crpeći podatke iz sačuvanih materijalnih ostataka i svjedočanstava (*Renfrew, 2010: 168*). C. Renfrew kaže kako kognitivna arheologija mora biti osnova pristupa razvoju ljudskog mišljenja i dugoročnih promjena ljudskog ponašanja koje se ne mogu odvojiti od razvoja samih društava i civilizacija. Po njemu, za kognitivnu arheologiju najvažniji je razvoj ustaljene metodologije (*Renfrew, 2010: 168*). Nažalost, upravo nam te metodologije i sistematiziranih radova nedostaje ako želimo nešto više reći o ulozi roditelja u žrtvovanju djece.

Kod spomena žrtvovanja djece često se postavlja pitanje zašto bi uopće netko žrtvovao nevino dijete. S današnje perspektive navedeni ritual izgleda morbidno i divljački. No, moramo zapamtiti kako prapovijesne rituale ne smijemo promatrati izvan njihova vremensko-prostornog konteksta koji nam je danas nerazumljiv (*Atekyereza et al., 2014: 55*). Kod ovog rituala osobito se osuđuje roditelje koji „dopuštaju“ ubojstvo svoje djece. Zbog toga se moramo zapitati kakav je bio njihov stav. Nažalost, nešto tako apstraktno teško možemo iščitati iz arheološkog materijala. Iz dostupnih izvora znamo da su ljudi snažno vjerovali kako žrtvovanje smanjuje rizik od nepovoljnog događaja, odnosno ima moć zaštititi i osigurati prosperitet naselja (*Atekyereza et al., 2014: 56*). Postavlja se pitanje je li određenom broju roditelja sudbina naselja bila važnija od sudbine vlastitog djeteta. Također, iako žrtva sama po sebi nije ekonomična, ima ogromnu vrijednost razmjene u smislu donošenja potencijalno većih dobara onima koji su u žrtvovanje uključeni. Neka od tih dobara mogu biti materijalno bogatstvo, opstanak grada, ozdravljenje ili slično (*Atekyereza et al., 2014: 63*).

Možda su neki roditelji svoju potencijalnu sreću stavljali na prvo mjesto. Suprotna stajališta imamo u već spomenutoj biblijskoj priči o Jiftahu koji tuguje zbog žrtvovanja kćeri jedinice. Još je poznatija grčka priča o kralju Agamemnonu koji je žrtvovao kćer Ifigeniju kako bi njegova flota sretno isplovila do Troje. To je bio jedan od razloga zbog kojeg ga je Klitemnestra, Ifigenijina majka, kasnije ubila (*Tucker, 1999: 33*). Roditeljstvo je očito i u biblijskim i grčkim pričama bilo komplicirano.

14.1. MAJČINSTVO U ARHEOLOGIJI

Roditeljstvo je još jedna poprilično zagonetna tema u arheologiji. Kada govorimo o odnosu roditelja i djeteta uglavnom govorimo o odnosu majke i djeteta. Starije teorije evolucije vezane za odnos majke i djeteta nameću stav da je dijete, osobito u počecima svoga razvoja, za ženu teret i opterećenje u svakodnevnom životu, osobito u odnosu na muške pripadnike populacije (*Scott, 1999: 53*). **Beausang** donosi suprotnu teoriju. Dotiče se prapovijesnog materijala povezanog s porodom i ističe važnost ovakvih artefakata i sam porod koji je za zajednicu morao biti bitan događaj (*Pawleta, 2004: 194*). **Wilkie** smatra da koncept majčinstva, s iznimkom Božice majke, nepravедno nedostaje u arheologiji. Čak se ni riječ *majka* ne pojavljuje u najstarijim spisima, što je po njoj iznenađujuće (*Wilkie, 2003: 5*). U slučajevima kada je pronađen pokop žene s djetetom, obično se smatra kako se radi o majci i njezinu čedu. U literaturi se čak navodi mišljenje da je majka bila jedina osoba koja se mogla brinuti za svoju djecu te bi ona, u slučaju smrti majke, bila ostavljena bez bilo kakve šanse za preživljavanjem (*Pawleta, 2004: 188*). Ta teorija ne drži vodu i nepravедno isključuje oca kao potencijalno bitnu figuru u životu djeteta, kao i ostatak obitelji.

Božici Majci najviše pažnje je posvetila **Maria Gimbutas**. Ona drži da su najranije faze ljudskog razvoja i religije pod snažnom prevlasti majčinstva te da je božanstvu majčinstva posvećeno na tisuće likova. Navodi kako je ta božica izvor života, rađa sva stvorenja iz svetog mraka utrobe. Po njoj, najstariji izrazi štovanja su kameni kipovi i urezi na stijenama koji sežu čak u paleolitik (*Gimbutas, 2004: 85*). Gimbutas kaže da su božice paleolitika i mezolitika partenogenetska božanstva, odnosno kadra su stvoriti život iz same sebe. Dio tog vjerovanja preživio je i u kršćanstvu. To je po njoj krajnja božanska metafora kojoj se posvećuje i štuje ženina sposobnost za rađanjem i ohranjivanjem djeteta od svoga tijela (*Gimbutas, 2004: 87*). Na početku neolitika božanstvo majčinstva je pretvoreno u poljodjelsko božanstvo čiji je cilj bio zaštititi sve plodove. Tada se počinje prikazivati kao trudna žena koja drži ruke na utrobi (*Gimbutas, 2004: 97*). Iz radova M. Gimbutas možda ne možemo zaključiti kakav je bio stav majke u konkretnom slučaju žrtvovanja djece, no moramo se s njom složiti da je trudnoći i majčinstvu prapovijesni čovjek posvetio veliku pažnju i na tom kultu bazirao znatan dio svojega duhovnog života, ako je suditi po materijalnim ostacima. Iz toga možemo zaključiti kako je uloga majke bila bitna u društvu, prema tome vjerojatno i njezin odnos prema djetetu. Po meni, prve evolucijske modele koji djecu opisuju kao opterećenje ženama treba odbaciti jer bez majčine (i očeve) pažnje djeca ne bi preživjela, što nužno dovodi do izumiranja populacije. Što se tiče samog žrtvovanja djece, o stavu majke (roditelja općenito) podatke nam mogu dati samo etnološke paralele koje su često proturječne.

15. ZAKLJUČAK

Temu kojom se obuhvaća jedan ogromni prostor i najveći dio ljudske povijesti teško je sažeti u nekoliko redaka. Prva problematika koja se ovdje javlja nedostatak je ustaljene metodologije kod proučavanja samog rituala. To se osobito očituje u pokušaju definicije samog pojma djeteta ili onoga što jedan ritual mora zadovoljiti da bi ga se bez sumnje moglo proglasiti žrtvom. Nažalost, u arheološkoj literaturi ujednačenosti po tom pitanju nema te se osobe različite dobi i prilično upitni ljudski ostatci spominju kao žrtvovanje djece. Ipak, metodologija arheologije je posljednjih desetljeća dobila na važnosti te se čak i o zanemarenoj ulozi djece u prapovijesnim društvima sve više piše, što znači da će u budućnosti biti sve manje skepticizma oko, za ovu temu važnih arheoloških nalaza. U ovome radu pokušala sam se držati recentnijih radova i donijeti neke novije podatke o već poznatim istraživanjima. To nije bilo moguće za sve lokalitete, djelomično zbog jezične barijere, a drugim dijelom i zbog ograničenosti same teme koja se uglavnom sporadično spominje u člancima i knjigama. Ovaj rad je skroman prilog sistematizaciji jednog opsežnog i arheološki zanimljivog rituala.

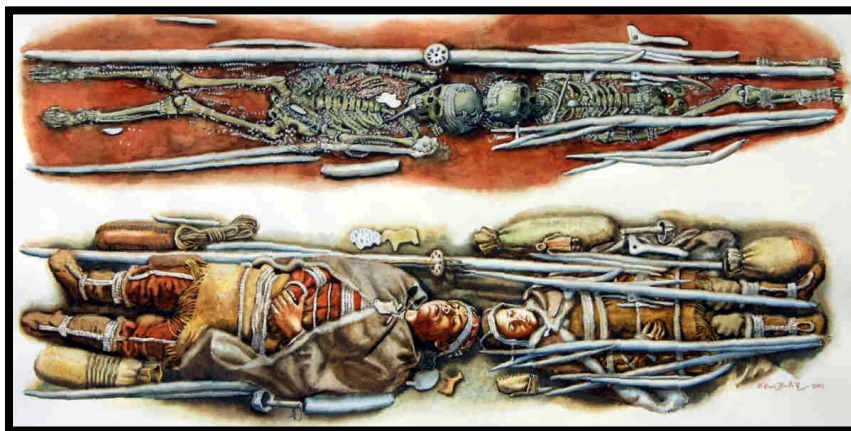
Žrtvovanje djece po nekim se autorima javlja već u paleolitu, na samom početku razvoja modernog čovjeka u Europi. Etnološke paralele možemo naći i danas kod afričkih plemena koja su na nešto nižem stupnju razvoja. Točno podrijetlo ne možemo smjestiti u određeno vrijeme i mjesto, ali znamo kako je ritual bio osobito raširen i prakticiran u neolitu mediteranskih civilizacija. U to vrijeme najčešće se veže za zaštitnu ulogu kuća i naselja ili kult plodnosti. Slična uloga mu se dodjeljuje i u mezolitu, razdoblju koje prethodi neolitu, no ti ostatci nisu toliko učestali i nedvojbeni. U eneolitu pak žrtvovanje djece vežemo za pojavu izrazito važne nove tehnologije - metalurgiju. Ovdje se žrtva više ne veže za naselja i kuće nego postaje dio magijskih rituala koji prate izradu metalnih predmeta. Karakteristika brončanoga i željeznoga doba jesu usponi mnogobrojnih plemena i gradova koji imaju različite običaje i podrijetlo rituala. Žrtvovanje djece tako pronalazimo u brončanodobnoj Grčkoj, na prostorima pod feničkim utjecajem te kod keltskih plemena. Ovdje prvi put imamo i pisane izvore koji spominju žrtvovanje, no moramo imati na umu očitu pristranost koja je vladala u radovima antičkih pisaca i njihovu želju za degradacijom i barbarizacijom svega što su smatrali poganskim. Ipak, iz njihovih radova, ako ih promatramo s određenom dozom sumnje, možemo dobiti mnogo podataka o nematerijalnoj pozadini rituala koju je bez pisanih izvora gotovo nemoguće rekonstruirati.

Prostor Bliskoga istoka geografski je i povijesno-politički u prapovijesti bio mnogo kompliciraniji. U radu sam se pokušala držati isključivo levantskog prostora te ne spominjati velike civilizacije koje na Bliskome istoku cvjetaju u prapovijesno doba, no po svojim odlikama više pripadaju sferi povijesti. Zbog toga sam najviše prostora posvetila povijesti naroda koji je imao bitnu ulogu u prapovijesti Levanta - Židovima. Najvažniji izvor za njihovo proučavanje je Biblija, konkretno Stari Zavjet. Sveta knjiga Židova (i kršćana) je jedan izrazito važan skup priča i tradicija iz židovske, pa tako i kršćanske prošlosti. Ovdje vrijedi slično pravilo kao i za antičke izvore, zapisi se trebaju uzimati u obzir s određenom dozom skepticizma. Ipak, saznajemo stavove onodobnog društva prema žrtvovanju djece, kao i točna imena mjesta žrtvovanja te božanstava kojima su žrtve posvećene. Dio dobivenih podataka moguće je bilo arheološki potvrditi i tako zapisanom ritualu nadodati i materijalnu stranu. Ostatak rada o Bliskom Istoku najviše se bavi konkretnim arheološkim ostacima žrtvovanja u velikom neolitičkom centru, Çatalhöyüku te brončanodobnom lokalitetu Umm el-Marra. Ovdje imamo dva vremenski i prostorno udaljena lokaliteta na kojima ritual žrtvovanja djece vjerojatno nema istu ulogu. U Çatalhöyüku žrtvovanje djece povezujemo s kućama, dok su u Umm el-Marri ti ostatci pronađeni u kontekstu neuobičajenog pokopa u grobnici. Ipak, možemo općenito zaključiti kako žrtvovanje djece u prapovijesti Bliskoga istoka postoji u jednom velikom vremenskom intervalu te je vjerojatno dio nepovezanih rituala.

Prije nego sam počela pisati ovaj rad, željela sam doći do nekih konkretnih zaključaka o točnom vremenu nastanka rituala, njegovom izvoru i razlozima koji iza takve žrtve stoje. Sada mi je jasno da je na trenutnom stupnju istraženosti takve zaključke jako teško, gotovo i nemoguće donijeti. Ono što mogu reći na temelju pročitanih radova jest to da dijete u svim kulturama prapovijesti predstavlja najveću žrtvu koju jedna zajednica može prinijeti. Razlozi su raznovrsni: prosperitet naselja, zaštita građevine, dodvoravanje bogovima, plodnost zemlje, osobna korist... Žrtvovanu djecu pronalazimo u kontekstu rovova, bedema, ulaznih vrata, nastambi, svetišta i grobnica – nema univerzalnog pravila. Negdje se žrtvovanje djece javlja izrazito rijetko, na drugim mjestima je to ustaljen običaj. Ritual nam je ostavio dosta materijalnih tragova, uglavnom kosturnih, no u novijoj prapovijesti (protopovijesti) imamo i pisane izvore koji na žrtvovanje djece bacaju novo svjetlo. Ti isti izvori nam daju i nešto više podataka o roditeljima te djece koji su kod proučavanja rituala nepravedno zanemareni. Tako saznajemo kako je za dio roditelja žrtvovati dijete čast, dok drugi dio na sve načine pokušava zaštititi svoje dijete. I ovdje moram priznati kako jednostavnog odgovora nema.

16. POPIS ILUSTRACIJA:

Slika 1: Dvojni ukop, Sungir (preuzeto s donsmaps.com)

Slika 2: Lepenski Vir, pokopi 94, 95, 101 i 102 ispod kuće 24 (prema Borić, Stefanović, 2004: 537)

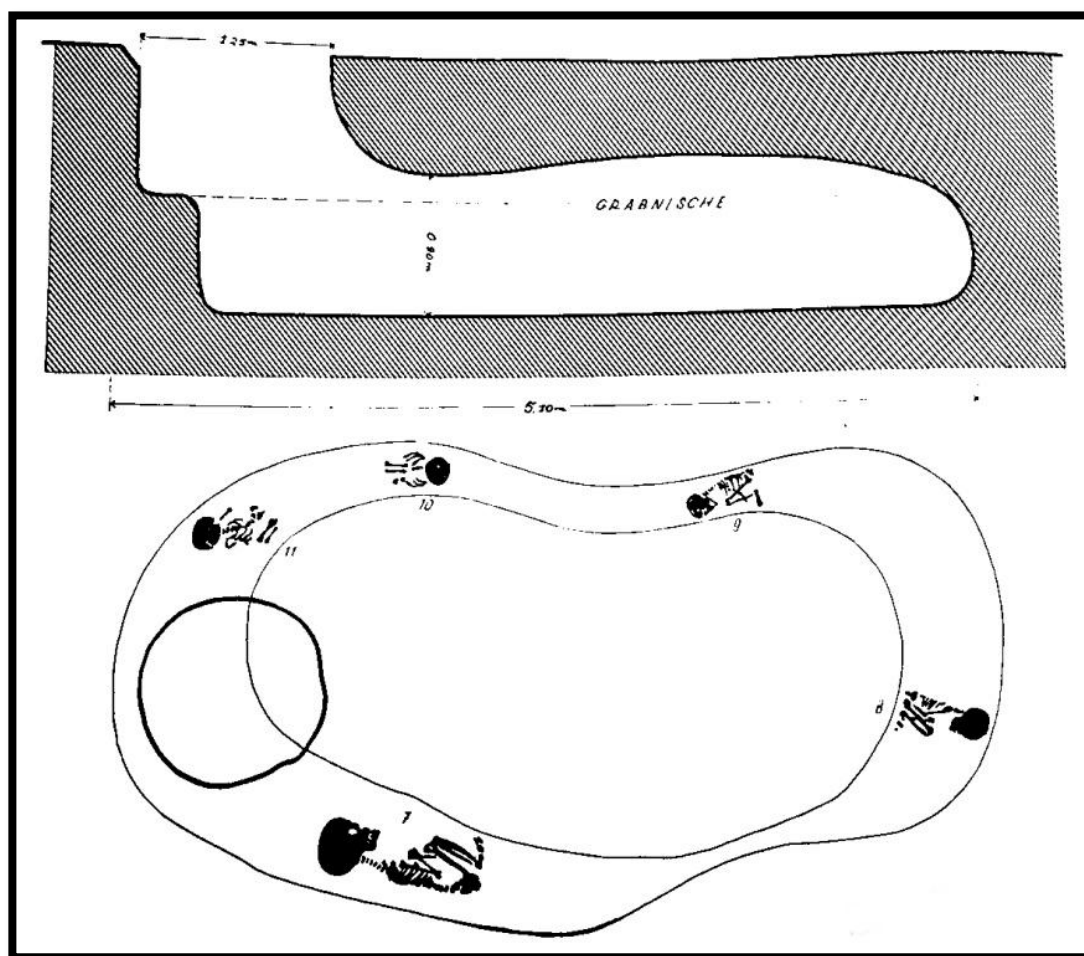
Slika 3: Lepenski Vir, pokop 97 ispod kuće 31 (prema *Borić, Stefanović, 2004: 539*)

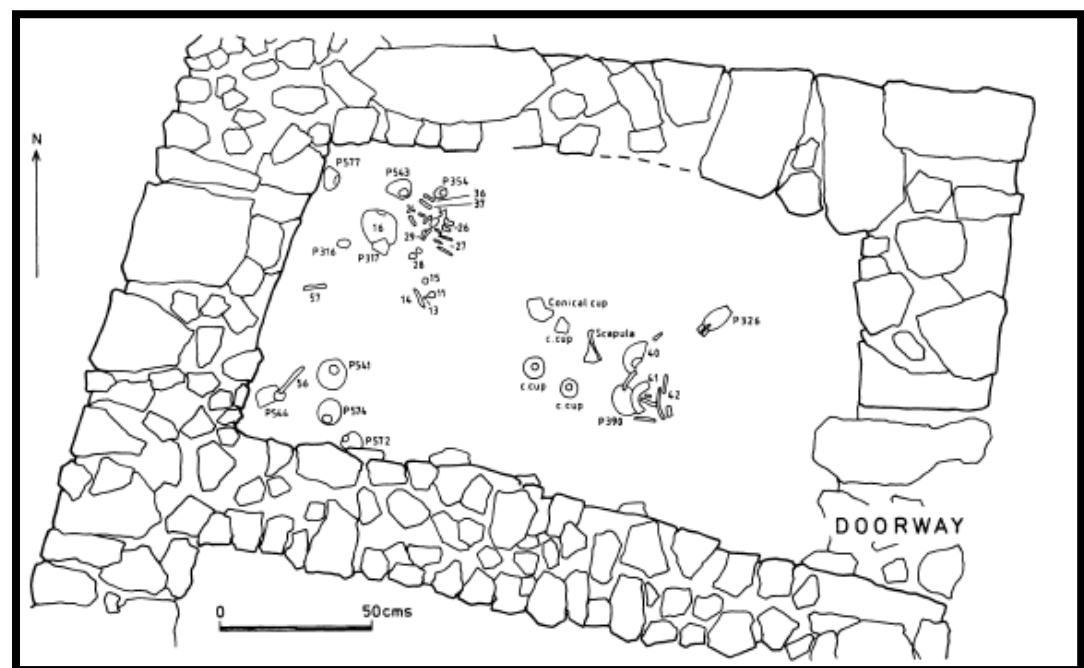
Slika 4: Talheim (prema *Bentley et al., 2008: 292*)

Slika 5: Grobnica vučedolske kulture s petero djece (prema *Durman, 2006: 50*)

Slika 6: Soba dječjih kostiju, Knos (prema *Wall et al., 198: 338*)

Slika 7: Pozo Moro, reljef (preuzeto s wikipedia.com)

Slika 8: Dvostruki ukop djeteta, Çatalhöyük (prema *Çatalhöyük* 2006: 163)

Slika 9: Grobnica 1, Umm el-Marra (prema *Schwartz, 2012: 16*)

Slika 10: Grobnica 1, Umm el-Marra (prema *Schwartz, 2012: 17*)

Slika 11: Instalacija B, Umm el-Marra (prema *Schwartz, 2012: 21*)

Slika 12: Tijelo Inka djevojčice, ritual *capacocha* (prema *Bray et al., 2005:83*)

17. POPIS LITERATURE:

1. **Atekyereza, P. R. et al.**, 2014. - Peter Rwagara Atekyereza, Justin Ayebare, Paul Bukuluki, The Economic Aspects of Human and Child Sacrifice, *International Letters of Social and Humanistic Sciences* 30 (1), 53-65
2. **Bauks, M.**, 2007. – Michaela Bauks, The theological implications of child sacrifice: In and beyond the biblical context in relation to Genesis 22 and Judges II, *Human Sacrifice in Jewish and Christian Tradition*, 65-86
3. **Batović, Š.**, 1979. – Šime Batović, Jadranska zona, u: Alojz Benac, *Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolitsko doba*, Sarajevo, 473-634
4. **Benac, A.**, 1979. – Alojz Benac, Prijelazna zona, u: Alojz Benac, *Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolitsko doba*, Sarajevo, 363-470
5. **Benac, A.**, 2012. – Alojz Benac, *Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja*, Sarajevo
6. **Bentley, A. R. et al.**, 2008. – Alexander R. Bentley, Joachim Wahl, Douglas T. Price, Tim C. Atkinson, Isotopic signatures and hereditary traits: Snapshot of a Neolithic community in Germany, *Antiquity* 82, 290-304
7. **Blake, E., Knapp, A. B.**, 2005. – Emma Blake, A. Bernard Knapp, *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Blackwell Publishing
8. **Boehm, O.**, 2004. – Omri Boehm, Child sacrifice, Ethical Responsibility and the Existence of the People of Israel, *Vetus Testamentum, Vol. 54, Fasc. 2*, 145-156
9. **Borić, D., Stefanović, S.**, 2004. – Dušan Barić, Sofija Stefanović, Birth and Death: infant burials from Vlasac and Lepenski Vir, *Antiquity, Volume 78, Issue 301*, 526-546
10. **Bowlby, J.**, 1960. – John Bowlby, Grief and Mourning in Infancy and Early Childhood, *Psychoanalytic Study of the Child* 15, 9-52
11. **Bray et al.**, 2005. – Tamara L. Bray, Leah D. Minc, María Constanza Ceruti, José Antonio Chávez, Ruddy Perea, Johan Reinhard, A compositional analysis of pottery vessels associated with the Inca ritual of *capacocha*, *Journal of Anthropological Archaeology* 24, 82-100
12. **Brück, J.**, 1999. – Joanna Bruck, Ritual and Rationality: Some Problems of Interpretation in European Archaeology, *European Journal of Archaeology, Vol. 2 (3)*, 313-344

13. **Carter, T.** et al., 2015. – Tristan Carter, Scott Haddow, Nerissa Russell, Amy Bogaard, Christina Tsoraki, Laying the foundations: Creating households at Neolithic Çatalhöyük, u: Ian Hodder, Arkadiusz Marciniak, *Assembling Çatalhöyük, Themes in Contemporary Archaeology I*, Maney Publishing, Leeds, 97-110
14. **Çatalhöyük** 2006 archive report, *Çatalhöyük Research Project*
15. **Coşkunsu, G.**, 2015. – Güner Coşkunsu, Children as Archaeological Enigma, u: Güner Coşkunsu, *The Archaeology of Childhood: Interdisciplinary Perspectives on an Archaeological Enigma*, State University of New York Press, Albany, 1-16
16. **Durman, A.**, 2006. – Aleksandar Durman, *Simbol boga i kralja: prvi europski vladari*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb
17. **Eliade, M.**, 1978. – Mircea Eliade, *The Forge and the Crucible: The Origins and Structures of Alchemy*, The University of Chicago Press, Chicago i London
18. **Forenbaher, S., Kaiser, T.**, 2008. – Stašo Forenbaher, Timothy Kaiser, *Grapčeva špilja: Pretpovijesni stan, tor i obredno mjesto*, Split
19. **Formicola, V.**, 2007. – Vincenzo Formicola, From the Sunghir Childrento the Romito Dwarf: Aspects oft he Upper Paleolithic Funerary Landscape, *Current Anthropology*, Vol. 48, No. 3, 446-453
20. **Gimbutas, M.**, 2004. – Maria Gimbutas, Religija božice u europskoj pretpovijesti, u: Fiorenzo Facchini, Maria Gimbutas, Janusz K. Kozłowski, Bernard Vandermeersch, *Religioznost u pretpovijesti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 83-110
21. **Goldhahn, J., Østigård, T.**, 2008. – Joakim Goldhahn, Terje Østigård, Smith and death – cremations in furnaces in Bronze and Iron Age Scandinavia, *Oslo Archaeological Series Nr. 10*, 214-241
22. **Goodman, A. H., Armelagos, G. J.**, 1989. – Alan H. Goodman, George J. Armelagos, Infants and Childhood Morbidity and Mortality Risks in Archaeological Populations, *World Archaeology*, Vol. 21, No. 2, *The Archaeology of Public Health*, 225-243
23. **Green, M.**, 1998. – Miranda Green, Humans as Ritual Victims int he Later Prehistory of Western Europe, *Oxford Journal of Archaeology* 17 (2), 169-189
24. **Hladíková, K.**, 2013. – Katarína Hladíková, Perception of Children in Villanovan period in Southern Etruria, u: Paulina Romanowicz, *Child and Children in the light of Archaeology*, Wrocław, 41-73

25. **Hutson, S. R.**, 2015. – Scott R. Hutson, Method and Theory for an Archaeology of Age, u: Güner Coşkonsu, *The Archaeology of Childhood: Interdisciplinary Perspectives on an Archaeological Enigma*, State University of New York Press, Albany, 53-72
26. **Insoll, T.**, 2011. – Timothy Insoll, Sacrifice , u: Timothy Insoll, *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual & Religion*, Oxford, 151-166
27. **Janićijević, J.**, 1986. – Jovan Janićijević, *U znaku Moloha*, Vajat-Beograd
28. **Karavanić, I.**, 2012. – Ivor Karavanić, *Prapočetci religije: Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, Školska knjiga, Zagreb
29. **Kasapović, M.**, 2014. – Mirjana Kasapović, Što je Levant?, *Političke analize*, Vol. 5, No. 19, 54-57
30. **Klear, D.**, 2013. – Daniel Klear, Towards an Archaeology of Childhoods, *ANTH 305 GVAR (1)*, 1-14
31. **Kogălniceanu, R.**, 2008. – Raluca Kogălniceanu, Child burials in intramural and extramural contexts from the Neolithic and Chalcolithic of Romania: the problem of "inside" and "outside", u: Krum Bacvarov, *Babies Reborn: Infant/Child Burials in Pre- and Protohistory*, Archaeopress, 101-111
32. **Lillehammer, G.**, 2010. – Grete Lillehammer, Archaeology of Children, *Complutum*, Vol. 21 (2), 15-45
33. **Matthiae, P.** 2007 - Židovi od Abrahama do babilonskog progonstva, u: Povijest (ur. Enrico Cravetto, ur. hrv. izd. Ivo Goldstein), *1. Prapovijest i prve civilizacije* (ur.hrv. izd. T. Težak-Gregl), Zagreb, 472-521
34. **Morin, E.**, 1981. – Edgar Morin, *Čovek i smrt*, Beogradski izdavačko-grafički zavod
35. **Pawleta, M.**, 2004. - Michał Pawleta, Re-constructing childhood in archaeology, *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 45, 181-198
36. **Pawleta, M.**, 2006. – Michał Pawleta, Where do we stand? Exploring the contours of gendered archaeology, *Archaeologia Polona*, Vol. 44, 231-253
37. **Pawleta, M.**, 2009. - Michał Pawleta, An archaeology of childhood, *Sprawozdania Archeologiczne* 61, 9-38
38. **Recht, L.**, 2010. – Laerke Recht, Human sacrifice in the ancient Near East, *Trinity College Dublin Journal of Postgraduate Research* 9, 168-180
39. **Religije svijeta – Enciklopedijski priručnik**, 1987., Kršćanska sadašnjost, Zagreb
40. **Renfrew, C.**, 2010. – Colin Renfrew, *Pretpovijest: Nastanak ljudskog uma*, Zagreb

41. **Robb, J.**, 2013. – John Robb, Creating death. The Archaeology of Dying, u: Sarah Tarlow & Liv Nilsson Stutz, *Oxford Handbook of the Archaeology of Death & Burial*, Oxford, 441-458
42. **Rotea, M. et al.**, 2011. – Mihai Rotea, Mihai Wittenberg, Monica Tecar, Tiberiu Tecar, Bronze Age Metallurgy in Transylvania: Craft, Art and Ritual Magic, *Acta Musei Napocensis* 45 – 46/I, 2008 – 2009, Cluj Napoca, 7-38
43. **Rundin, J. S.**, 2004. – John S. Rundin, Pozo Moro, Child Sacrifice and the Greek Legendary Tradition, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 123, No. 3, 425-447
44. **Sales, R. H.**, 1957. – R. H. Sales, Human Sacrifice in Biblical Thought, *Journal of Bible and Religion*, Vol. 25, No.2, 112-117
45. **Schwartz, G. M.**, 2012. – Glenn M. Schwartz, Archaeology and Sacrifice, u: Anne Porter, Glenn M. Schwartz, *Sacred Killing: The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*, Eisenbrauns, Winona Lake, 1-32
46. **Schwartz, J. H. et al.**, 2010. – Jeffrey H. Schwartz, Frank Houghton, Roberto Macchiarelli, Luca Bondioli, Skeletal Remains from Punic Carthage Do Not Support Systematic Sacrifice of Infants, *PLoS ONE* 5 (2), 1-12
47. **Schwartz, J. H. et al.**, 2012. – Jeffrey H. Schwartz, Frank Houghton, Roberto Macchiarelli, Luca Bondioli, Bones, teeth, and estimating age of perinates: Carthaginian infant sacrifice revisited, *Antiquity* 86 (333), 738-745
48. **Scott, E.**, 1999. – Eleanor Scott, *The Archaeology of Infancy and Infant Death*, Archaeopress, Publisher of British Archaeological Reports, Oxford
49. **Sikora, M. et al.**, 2017. - Martin Sikora, Andaine Seguin-Orlando, Vitor Sousa, Anders Albrechtsen, Thorfinn Korneliussen, Amy Ko, Simon Rasmussen, Isabelle Dupanloup, Philip R. Nigst, Marjolein D. Bosch, Gabriel Renaud, Morten E. Allentoft, Ashot Margaryan, Sergey V. Vasilyev, Elizaveta V. Veselovskaya, Svetlana B. Borutskaya, Thibaut Devièse, Daniel Comeskey, Tom Higham, Andrea Manica, Robert Foley, David J. Meltzer, Rasmus Nielsen, Laurent Excoffier, Marta Mirazon Lahr, Ludovic Orlando, Eske Willerslev, Ancient genomes show social and reproductive behavior of early Upper Paleolithic foragers, *Science*, 1-15 (u tisku)
50. **Smith, P. et al.**, 2011. – Patricia Smith, Gal Avishai, Joseph A. Green, Lawrence E. Stager, Aging cremated infants: The problem of sacrifice at the Tophet of Carthage, *Antiquity* 85 (329), 859-874

51. **Smith, P. et al.**, 2013. – Patricia Smith, Gal Avishai, Joseph A. Green, Lawrence E. Stager, Cemetery or sacrifice? Infant burials at the Carthage Tophet, *Antiquity* 87 (338), 1191-1199
52. **Taylor, T.**, 2011. – Timothy Taylor, Death, u: Timothy Insoll, *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual & Religion*, Oxford, 89-104
53. **Težak-Gregl, T.**, 2011. – Tihomila Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Zagreb
54. **Thompson, J. L. et al.**, 2014. – Jennifer L. Thompson, Marta P. Alfonso Durruty, John J. Crandall, *Tracing Childhood: Bioarchaeological Investigations of Early Life in Antiquity*, University Press of Florida
55. **Tucker, A.**, 1999. – Aviezer Tucker, Sins of our Fathers: A Short History of Religious Child Sacrifice, *Zeitschrift für Religions und Geistesgeschichte*, Vol. 51, No. 1, 30-47
56. **Wall, S. M. et al.**, 1986. – S. M. Wall, Jonathan H. Musgrave, Peter M. Warren, Human Bones from a Late Minoan IB House of Konssos, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 81, 333-388
57. **Wilkie, A. L.**, 2003. – Laurie A. Wilkie, *The Archaeology of Mothering: An African-American Midwife's Tale*, Routledge, New York i Abingdon